T.C
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

NÂTIK-BİLHAK VE ZEYDİ FIKHINDAKİ YERİ (ET-TAHRÎR ADLI ESERİNİN BÜYÛ‘ BÖLÜMÜ ÖZELİNDE)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Nimet KARA

BURSA – 2024

T.C
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

NÂTIK-BİLHAK VE ZEYDİ FIKHINDAKİ YERİ (ET-TAHRÎR ADLI ESERİNİN BÜYÛ‘ BÖLÜMÜ ÖZELİNDE)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Nimet KARA

Danışman:

Doç. Dr. Eren GÜNDÜZ

BURSA- 2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bursa Uludağ Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı/~~Ana Sanat Dalı~~, İslâm Hukuku Bilim Dalı'nda 702023017 numaralı **Nimet KARA'nın** hazırladığı **"NÂTIK-BİLHAK VE ZEYDİ FIKHINDAKİ YERİ (ET-TAHRÎR ADLI ESERİNİN BÜYÛ' BÖLÜMÜ ÖZELİNDE)"** konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, ……/…/2024 günü saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının …….. (başarılı/başarısız) olduğuna …… (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye
Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Doç. Dr. Eren GÜNDÜZ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Mustafa ATEŞ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Fatih YÜCEL

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

… /.. / 2024

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 05/07/2024

Tez Başlığı / Konusu: NÂTIK-BİLHAK VE ZEYDİ FIKHINDAKİ YERİ (ET-TAHRÎR ADLI ESERİNİN BÜYÛ' BÖLÜMÜN ÖZELİNDE)

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin, 05/07/2024 tarihinde şahsım tarafından ***Turnitin*** adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı 19 'dur.

Uygulanan filtrelemeler:

1- Kaynakça hariç
2- Alıntılar hariç/dahil
3- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim. Tarih ve İmza

Adı Soyadı:	Nimet KARA
Öğrenci No:	702023017
Anabilim Dalı:	Temel İslâm Bilimleri
Programı:	İslâm Hukuku
Statüsü:	Yüksek Lisans
Danışman:	Doç. Dr. Eren GÜNDÜZ

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum **Nâtık-Bilhak Ve Zeydi Fıkhındaki Yeri (Et-Tahrîr Adlı Eserinin Büyû‘ Bölümü Özelinde)** başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

05/07/2024

Adı Soyadı : Nimet KARA

Öğrenci No : 702023017

Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri

Programı : İslâm Hukuku

Statüsü : ▮ Yüksek Lisans ☐ Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Nimet KARA

Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ana Bilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri

Bilim Dalı : İslâm Hukuku

Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Eren Gündüz

NÂTIK-BİLHAK VE ZEYDİ FIKHINDAKİ YERİ (ET-TAHRÎR ADLI ESERİNİN BÜYÛ‘ BÖLÜMÜ ÖZELİNDE)

Zeydilik, Irak bölgesinde doğup ilk devletini Taberistan'da kurmuş ve bu bölgede İslâm dinini temsil eder olmuştur. Kuruluş sürecinde Zeydiler Mu'tezile ve Hanefîlikgibi pek çok mezheple etkileşim halinde olmuşlardır. Bu etkileşimle beraber yetişen önemli fakihlerin katkılarıyla Zeydi fıkhı gelişmiş ve sistematik bir hal almıştır. Bu fakihlerden biri de hicri 5. yüzyılda yaşamış Zeydi imam Nâtık-Bilhak'tır. Bu çalışmaya konu olan fakih, çok yönlü bir âlim olup önemli eserler kaleme almıştır. Bu eserler içinde en çok dikkati çekenlerden biri de fürû-i fıkıh alanında yazdığı *et-Tahrîr*'dir. Bu muhtasar eserinde Nâtık-Bilhak, kendinden önceki Zeydi imamların görüşlerine yer vermiş ve onları özlü bir biçimde aktarmıştır. Bu araştırmamızın amacı, adı geçen eseri üzerinden müellifin Zeydi fıkhındaki yerini ve önemini ortaya koymaktır. Yöntem olarak tabakat kitaplarından yararlanılarak müellifin hayatı ve onu etkileyen fakihler tanınmaya çalışılmış, ayrıca onun bize ulaşan eserleri hakkında genel bilgi verilmiştir. *et-Tahrîr*'in incelenmesinde örneklem olarak eserin Kitabu'l-buyû' bölümü tercih edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Zeydi, Nâtık-Bilhak, *et-Tahrîr*, Buyû‘

ABSTRACT

Name and Surname	: Nimet KARA
Universty	: Bursa Uludag University
Institution	: Social Sciences Institute
Field	: Basic Islamic Sciences
Branch	: Islamic Law
Degree Awarded	: Master
Supervisior	: Asst. Prof. Eren Gündüz

AL-NĀṬIḲ BI'L-ḤAḲḲ AND HIS PLACE IN ZAYDĪ FIQH (WITHIN THE FRAMEWORK OF THE SALES SECTION OF HIS WORK NAMED AL-TAHRĪR)

Zaydism was born in the Iraq region and established its first state in Tabaristan and it came to represent the religion of Islam in this region. During the establishment process, Zaydis interacted with many sects such as Mu'tazila and Hanafism. With the contributions of important jurists who grew up with this interaction, Zaydi fiqh developed and became a systematic school. One of these jurists is the Zaydi imam al-Nāṭiḳ bi'l-Ḥaḳḳ, who lived in the 5th/11th century. This jurist, who is the subject of this study, was a versatile scholar and wrote important works. One of the most striking among these works is *al-Tahrīr*, which he wrote in the field of fiqh. In this concise work, al-Nāṭiḳ bi'l-Ḥaḳḳ included the views of the Zaydi imams before him and tried to convey them in a concise manner. The aim of this research is to reveal the author's place and importance in Zaydi jurisprudence through his mentioned work. As a method, the author's life and the jurists who influenced him were tried to be known by using modern and classical literary books, and general information was also given about his works that have come down to us. In examining *al-Tahrīr* in detail, the Kitab al-buyū' section was preferred as an example.

Key Words: Islamic Law, Zaydism, al-Nāṭiḳ bi'l-Ḥaḳḳ, *al-Tahrīr*, al-Buyū'

ÖNSÖZ

Zeydiyye mezhebinin teşekkülünde Taberistan bölgesinin ve burada kurulan ilk Zeydî devletin önemli bir yeri vardır. Özellikle bu çalışmanın konusu olan Nâtık-Bilhak, Zeydî görüşlerin aktarılmasında kilit rol oynayan bu dönem imam ve fakihlerinden biridir. Nâtık-Bilhak'ın fakih kişiliğini ve mezhepteki yerini konu edinen bu çalışmada onun muhtasar fürû kitabı *et-Tahrîr*'in *büyû'* bölümüne odaklanılmıştır. Üç bölüm halinde tasarlanan çalışmamızın birinci bölümünde müellifin hayatı ve eserlerine ilişkin bilgi verilmiştir. Bu bölümde öncelikle güncel araştırmalardan yararlanarak Zeydiyye mezhebi hakkındaki bilgiler özetlenip Zeydi fıkhının tarihsel gelişimi müellif öncesi ve sonrası olmak üzere iki başlık halinde incelenmiş, sonra da yetiştiği çevre, aile ortamı, öğrenim hayatı ve eserleri üzerinden müellifin tanınmasına çalışılmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde *et-Tahrîr* genel olarak ele alınmış; eserin sistematiği aynı dönem Hanefî fıkıh eserlerinden *Muhtasaru'l-Kudûrî* ile karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise eserin alışverişle ilgili meseleleri ihtiva eden büyû' bölümü örnekleminde bu önemli Zeydî imam ve fakihin görüşlerinin mezhepteki yerinin anlaşılmasına çalışılmıştır.

COVID-19 salgını ile Kahramanmaraş-Hatay bölgesi depremlerinin yaşandığı olağanüstü bir zaman dilimine denk gelen bu çalışmanın her anında benden desteğini ve yardımını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Eren GÜNDÜZ'e, her zaman yanımda olan babam Abdullah ve annem Emine KARA'lara, Hayriye ablama, kardeşim Ayşegül'e, sıkıntılı süreçlerimde beni daima motive eden sevgili arkadaşlarıma çok teşekkür ederim.

Nimet Kara, İstanbul-2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iv**

YEMİN METNİ ..... **v**

ÖZET ..... **vi**

ABSTRACT ..... **vii**

ÖNSÖZ ..... **viii**

İÇİNDEKİLER ..... **ix**

GİRİŞ **1**

1. Araştırmanın Konusu 1
2. Araştırmanın Amacı 2
3. Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi 2
4. Literatür Değerlendirmesi 4

BİRİNCİ BÖLÜM:

NÂTIK-BİLHAK'IN HAYATI ve ESERLERİ

1.1. Zeydiyye 1
1.2. Zeydiyye Fıkhının Tarihsel Süreci 7
1.2.1. Nâtık-Bilhak Öncesi Dönem 8
1.2.2. Nâtık-Bilhak Sonrası Dönem 10
1.3. Nâtık-Bilhak ve Hayatı 10
1.3.1. Yetiştiği Çevre 10
1.3.1.1. Siyasi Açıdan 11
1.3.1.2. İlmî Açıdan 12
1.3.2. Hayatı ve Ailesi 12
1.3.3. Eğitimi, Ders Aldığı Hocaları ve Eserleri 14
1.3.3.4. Eğitimi ve Hocaları 15
1.3.3.5. Öğrencileri 17
1.3.4. Eserleri 18

1.3.4.1. Fıkha Dair Eserleri 18
1.3.4.2. Tabakata Dair Eserleri 19
1.3.4.3. Kelam ve Akaide Dair Eserleri 20
1.3.4.4. Hadise ve Diğer Alanlara Dair Eserleri 22

İKİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK ET-TAHRÎR

2.1. Eserin Adı ve Yazılış Amacı 24
2.2. Eserin Nüshaları ve Tahkikleri 25
2.3. Eserin Şerhleri 25
2.4. Eserin Kaynakları 25
2.4.1. Kâsım b. İbrâhim er-Ressî (öl. 246/860) 26
2.4.2. Muhammed b. Kâsım er-Ressî (öl. 284/897-898) 27
2.4.3.Yahyâ b. Hüseyin (öl. 298/911) 27
2.4.4. Muhammed el-Murtazâ (öl. 310/922-923) 29
2.4.5. Ahmed en-Nâsır (öl. 325/936-937) 29
2.4.6. Hasan el-Utrûş (öl. 304/916-917) 30
2.4.7. Ebü'l-Abbas el-Hasenî (öl. 353/964-965) 31
2.5. et-Tahrîr'in Konu Sistematiği ve Yöntemi 32
2.5.1. Kitaplar, Bablar ve İç Düzeni 32
2.5.2. Yöntemi 36

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ET-TAHRÎR'İN KİTÂBU'L-BÜYÛ' BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ

3.1. Sahih ve Bâtıl Satım 39
3.2. Faiz Türleri ve Faize Konu Olan Mallar 45
3.3. Muhayyerlik ve Türleri 47
3.4. Mebi'nin Telef Olması ve İadesi 49
3.5. Murâbaha 51
3.6. Sarf ve Karz 52
3.7. Selem 54

3.8. Değerlendirme 55

SONUÇ 57

KAYNAKÇA 60

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Zeydilik kuruluş bakımından ortaya çıkan ilk Şiî mezhebidir. Mezhep ilk olarak Ebü'l-Hüseyn Zeyd b. Alî Zeynilâbidîn b. el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib el-Alevî el-Hâşimî el-Kureşî'nin (öl. 122/740) imam olacak kişi hakkındaki koyduğu ilkeler üzerine ortaya çıkmıştır. Bu da Zeydiliğin siyasi bir gaye ile ortaya çıktığını göstermektedir. Fıkhî, kelamî oluşumlarını daha sonraki yüzyıllarda tamamlamıştır.

Zeyd b. Ali, hilafete en layık olanın Ebü'l-Hasen Alî b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Hâşimî (öl. 40/661) olduğunu ancak o dönemin şartları gereği Ebû Bekir es-Sıddîk Abdullah b. Ebî Kuhâfe Osmân b. Âmir el-Kureşî et-Teymî (öl. 13/634) ve Ebû Hafs Ömer b. Hattâb b. Nüfeyl b. Abdüluzzâ el-Kureşî el-Adevî'in (öl. 23/644) hilafetlerinin de geçerli olduğu fikrini savunmaktadır. Bu efdal varken mefdulun imametinin caiz oluşu meselesi Zeydiliği, İmâmiyye ve İsmâiliye gibi diğer Şiî mezheplerden ayıran temel noktadır. Zeyd b. Ali, imamda ilim, şecaat ve adalet gibi vasıfların olması ve bu vasıfların ortadan kalkması halinde imamın görevden alınması gerektiğini belirtir. Bu özelliklere sahip Hasenî veya Hüseynî bir Ali evladı, imam olabilmek için mevcut otoriteye karşı huruc etmelidir. Çünkü imamın pasif olması Zeydiliğe zıt bir düşüncedir.

Zeydi düşüncede imam aktif olmalı ve gizlenmemelidir. Bu ilkeyle Zeydiler önce Emevîlere daha sonra da Abbâsîlere karşı isyanlarda bulunmuşlardır. Ancak bu isyanlar sonucu, Hz. Ali'nin imamet merkezi olarak kullandığı Kûfe'de yoğunlukta olan Zeydiler, Taberistan ve Yemen'e doğru göç etmek zorunda kalmış ve burada devletler kurarak varlıklarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Taberistan-Deylem bölgesine giden Zeydiler, huruclarına burada devam etmiş ve bölgede iki tane Zeydi devleti kurmuşlardır.

Çalışmamızın konusu, ikinci Taberistan-Deylem Zeydi Devletinin imamlarından olan ve hicri beşinci yüzyıl Zeydi âlimlerinden Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. el-Hüseyn b. Hârûn b. el-Hüseyn ez-Zeydi el-Alevî et-Tâlibî (öl. 424/1033) ve *et-Tahrîr* eseri üzerinden onun fıkhının Zeydi fıkhındaki öneminin incelenmesidir. Araştırma bütün eser yerine onun Kitabü'l-büyû' kısmı ile sınırlı tutulmuştur. Çalışmanın sınırlarını aşmamak için fakihin hayatı ve yaşadığı dönem ana hatlarıyla ele alınmış ve *et-Tahrîr'in* genel özelliklerinin ortaya konmasına ve büyû' bölümü üzerinden onun fıkhına dair genel bir çerçeve oluşturulmasına çalışılmıştır.

2. Araştırmanın Amacı

Çalışmamızın ana amacı fürû-i fıkıh alanında kaleme aldığı *et-Tahrîr* eseri üzerinden Nâtık-Bilhak'ın hayatını ile eserlerini tanıtmak ve onun fıkhına ışık tutmaktır. Fakihin usul eserleri hakkında güncel çalışmalar yapıldığı için bu çalışmada daha az çalışılmış olan fürû-i fıkhına yönelmek istenmiştir. Araştırmanın yan amaçları arasında ise fakihin fürû-i fıkıh alanında yazdığı muhtasar bir eserde kullandığı üslûbunu incelemek, onun fürû konularındaki yaklaşımını ortaya koymak, kaynakları hakkında bilgi verip onun sadece Taberistan kaynaklarını kullanmadığına dikkat çekmek ve ileriki zamanda Nâtık-Bilhakk'ı araştırmak isteyen araştırmacılar için ilk adım olmaktır.

3. Araştırmanın Kaynakları ve Yöntemi

Çalışmada Zeydi mezhebinin tarihi hakkında Türkçe kaynak bakımından Mustafa Öz, Yusuf Gökalp ve Mehmet Ümit'in kaleme aldığı yayınlardan ağırlıklı olarak istifade edilmiştir. Zeydilerin Kûfe'den Taberistan'a geçişleri konusunda ise Hasan Yaşaroğlu'nun 1998 yılında tamamlanan *Taberistan Zeydileri (250-316/864-929)* adlı doktora tezinden faydalanılmıştır. Yaşaroğlu, tezinde Zeydi-Abbâsî mücadelesinden bahsetmiş ve Zeydilerin Kûfe'den Taberistan'a geçişlerini Zeydi imamlar üzerinden ele almıştır. Wilferd Madelung'un *Ahbâru eimmeti'z-zeydiyye fî Taberistan ve Deylemân ve Gilân* eseri farklı tabakat kitaplarını içinde bulunduran bir eserdir. Özellikle içinde bir bölüm olarak yer alan Ḥamîdüşşehîd b. Ahmed b. Muhammed el-Muhallî'nin *el-Ḥadâiḳü'l-verdiyye fî-menâḳibi eimmeti'z-zeydiyye* eseri yararlanılan Arapça kaynaklardandır.

Nâtık-Bilhak'ın *et-Tahrîr* eseri çalışmanın ana kaynağıdır. Nâtık-Bilhak ve onun fıkhını daha iyi ele alabilmek için ise Fatih Yücel ve Ahmet Ekinci'nin çalışmalarından yararlanılmıştır. Özellikle Yücel'in Zeydi-Mu'tezilî ilişkisini Nâtık-Bilhak ve büyük kardeşi Ebü'l-Hüseyn el-Müeyyed-Billâh Ahmed b. el-Hüseyn b. Hârûn ez-Zeydî el-Alevî et-Tâlibî (öl. 411/1021) üzerinden ele alması Zeydi fıkhını anlamamızda referans olmuştur.

Araştırmada *et-Tahrîr*'e ek olarak Zeydi fıkhı içinde önemli yerleri olan Yahyâ b. Hüseyin Hâdî-İlelhak (öl. 298/911) ve el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ'nın (öl. 840/1437) fıkıh eserleri kaynak olarak kullanılmıştır. Buna ek olarak Hanefî fıkhında Nâtık-Bilhak'ın dönemindeki âlimlerden Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî

Bekr el-Kudûrî'nin (öl. 428/1037) *el-Muhtasar* adlı eseri de karşılaştırma yapmak amacıyla kullanılan kaynaklar arasındadır.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Zeydiyye mezhebinin kuruluş süreci ve fıkhının tarihsel süreci ve Nâtık-Bilhak'ın hayatına yer verilmiştir. Zeyd b. Ali'nin hurucundan Nâtık-Bilhak'ın vefatına kadar olan süreç bu kısımda ele alınmıştır. Bu süreç içinde Zeydi fıkhının tarihsel süreci Nâtık-Bilhak'tan önce ve sonra şeklinde ele alınarak Nâtık-Bilhak çalışmanın merkezine konulmuştur. Nâtık-Bilhak ve eserleri bu bölümde işlenmiş ve ulaşılan eserler hakkında verilen bilgilerle gelecek araştırmacılar için yol açılmıştır. İkinci bölümde Nâtık-Bilhak'ın muhtasar furû fıkıh eseri olan *et-Tahrîr*'in inceleme ve değerlendirmesi yapılmıştır. *et-Tahrîr*'in fıkhî meseleleri ele alış yöntemi, konu sistematiği ve kaynakları gibi bir çok yönden ele alınmıştır. Bu bölümün müstakil olarak esere tahsis edilmesinin nedeni onun Nâtık-Bilhakk'ın fıkhını anlama noktasında önemli bir yere sahip olmasıdır. Bu bölümde *et-Tahrîr*'in konu sistematiği, Hâdî-İlelhakk'ın *el-Ahkâm fî beyâni'l-helâl ve'l-harâm* eseri ve İbnü'l-Murtazâ'ın (öl. 840/1437) *el-Ezhâr* olarak tanınan *'Uyûnü'l-ezhâr fî fıkhi'l-e'immeti'l-ethâr* eseri ile karşılaştırılmıştır. Ayrıca *et-Tahrîr*'in Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile mukayeseli incelemesi bu bölümde yer almaktadır. Üçüncü bölüm ise *et-Tahrîr*'in Kitâbu'l-bûyû' kısmını içermektedir. Bu bölümde amaçlanan Nâtık-Bilhakk'ın Hanefî fıkhına en yakın konu olarak kabul edilen Kitâbu'l-bûyû' üzerinden eserde takip ettiği yöntemleri ne kadar uyguladığı, kaynaklarıyla hangi noktalarda örtüştüğü ve hangi noktalarda ayrıştığına dair bir görüş ortaya koyabilmektir.

4. Literatür Değerlendirmesi

Zeydi mezhebi ile ilgili literatüre bakıldığında daha çok mezhepler tarihi[1] alanında makale ve tez çalışması olduğu fark edilmektedir. Ancak son zamanlarda mezhebin fıkıh ve hadis[2] anlayışı ile ilgili çalışmaların arttığı görülmektedir.

Fıkıh alanında genellikle Zeydi usulüne dair çalışmalar yapılmıştır. Usul alanında yapılan ilk kapsamlı tez çalışması Abdullah Kavalcıoğlu'na ait olan *Zeydiyye Mezhebinin Usûl-i Fıkıh Kaynakları*[3] adlı yüksek lisans tez çalışmasıdır. Bu çalışmada aslî ve fer'î kaynaklara yer verilmiştir. Ancak bu tezde Nâtık-Bilhakk'ın o sırada tahkik edilmemiş olan *el-Müczî* adlı usul eserine yer verilmemiştir. Xueheretila Yibibulla'nın hazırladığı yüksek lisans tezi olan *Zeydi Usûlcülerinden İmam Nâtık-Bilhak'ın İcma Anlayışı el-Müczî Örneği*[4] adlı çalışma *el-Müczî* üzerinde yapılan ilk usul çalışmalarındandır. Sami Erdem danışmanlığında Furkan Yahya Altınay tarafından yapılan *Zeydi Usul Anlayışında Dönüşüm: Mefhûmu'l-Muhâlefe Örneği*[5] adlı tezde Zeydi literatür erken ve geç dönem olarak iki kısımda incelenmiştir. Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczî* eseri erken dönem Zeydi geleneğinin ilklerinden kabul edilmiştir.

[1] Mehmet Ümit'in mezhepler tarihi alanında Zeydiyye mezhebi ile ilgili güncel çalışmalar yapmaktadır. Ümit, yüksek lisans ve doktora tezinde Zeydiyye mezhebine yer vermiş ve mezhep ile alakalı ondan fazla makale kaleme almıştır. Özellikle "Hazar Zeydîleri ve Mu'tezile" ve "Zeydîler ve Hanefîler Arasındaki İlişkiler Üzerine" adlı makalelerinde çalışmamızın konusu olan Nâtık-Bilhakk'a da yer vermiş ve Nâtık-Bilhak ve büyük kardeşi Müeyyed-Billâh'ın Mu'tezilî hocaları ile ilişkisinden yola çıkarak Zeydî- Mu'tezilî bağı ve bu ilişkideki Nâtık'ın el-Müczî eserinin önemini ortaya koymaya çalışmıştır. bk. Mehmet Ümit, *Hicrî Üçüncü Asırda Şiî-Mu'tezilî İmamet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1996); Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2003); Mehmet Ümit, "Hazar Zeydileri ve Mu'tezilîler", *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 231-254; Mehmet Ümit, "Zeydîler ile Hanefîler Arasındaki İlişkiler Üzerine", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu* (Hanefîlik-Mâturîdîlik, Kastamonu, ts.), 281-294.

[2] Zeydî hadisine dair kapsamlı araştırmaları Kadir Demirci'nin yaptığı görülmüştür. Demirci, kendi çalışmalarına ek olarak İsmail Polat'ın Nâtık'ın büyük kardeşi Müeyyed-Billâh'ın Şerhût-tecrîd adlı eserindeki ahkâm hadislerine dair devam etmekte olan bir teze danışmanlık yapmaktadır. Bk. Kadir Demirci, *Zeydiyye ve Hadis* (Gece Akademisi, 2019); Kadir Demirci, "Zeydîlerin Kur'an ve Sünnete Bakışı", *İslâm Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 93-118; Kadir Demirci, "Şâfîi'nin Zeydî Hadis Anlayşına Etkisi", *EKEV Akademi Dergisi* - Sosyal Bilimler 14/44 (2010), 213-226; Kadir Demirci, "Çağdaş Zeydî Âlimlerle Zeydiyye ve Hadis Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/1 (2006), 151-165.

[3] Abdullah Kavalcıoğlu, *Zeydiyye Mezhebinin Usul-ü Fıkıh Kaynakları* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2009).

[4] Xueheretila Yibibula, *Zeydî Usûlcülerinden İmam Nâtık-Bilhak'ın İcmâ Anlayışı: El-Müczî Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2021).

[5] Furkan Yahya Altunay, *Zeydî Usul Anlayışında Dönüşüm: Mefhûmu'l-Muhâlefe Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2023).

Son zamanlarda yayımlanan *Hicri 5. Asır 'Usûl-Hilâf' Eserlerine Dair Mukayeseli Bir İnceleme*[6] adlı makalesinde Hacer Yetkin, Nâtık-Bilhak ve *el-Müczî* eserinden yararlanmış ve bu esere kendi asrı içinde diğer mezheplerin hilaf eserleriyle karşılaştırma yaparak yer vermiştir. Bu çalışmada Zeydiyye mezhebinin 5. asır âlimlerinden Nâtık-Bilhakk'ın örnek olarak seçilmiş olması onun Zeydi fıkhı için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Yücel'in Zeydi fıkhı ile ilgili kaleme aldığı kitap ve makaleler mezhebin usulünü anlama noktasında referans noktası olmuştur. Onun Zeydî usûlcülerin kaynak anlayışını ele aldığı doktora çalışması Zeydî usûlüne toplu bir bakış imkânı sunar.[7] Bu tez 2022 yılında kitap haline getirilmiştir. *Fıkıh Usulünde Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*[8] adlı makalesinde aynı şekilde hoca-talebe ilişkisini vurgulamış ve Nâtık-Bilhakk'ın eseri *el-Müczî*'ye de dikkat çekerek mezhebin usulünde *el-Müczî*'nin bir dönüm noktası olduğunu belirtmiştir. *İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme*[9] adlı makalesinde Yücel, Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-Kerhî (öl. 340/952), Ebû Abdillah el-Hüseyn b. Alî b. İbrâhîm el-Basrî el-Kâğadî (öl. 369/979-980), el-Mehdî-Lidînillâh Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan ed-Dâî (öl. 360/961), Müeyyed-Billâh ve Nâtık-Bilhak arasındaki hoca-talebe ilişkisine ve bu etkileşimin Zeydi usulündeki önemine dikkat çekmiştir. *Zeydî Usûl-i Fıkh Literatürü*[10] adlı makalesinde Taberistan ve Yemen bölgelerindeki literatür ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Taberistan bölgesi liteartürü çalışmamızın konusu olan Nâtık-Bilhakk'ın eseri *el-Müczî* ile başlatılmıştır. Yücel'in 2023 yılında basılan *Müeyyed-Billâh ve Zeydî/Hâdevî Fıkhı*[11] adlı kitabı literatürde yerini almıştır. Son olarak yayımladığı Kâsım er-Ressî'nin Zeydiyye üzerindeki etkisini konu alan makalesinde[12] çalışmamızın konusu olan Nâtık-Bilhakk'ı

[6] Hacer Yetkin, "Hicrî 5. Asır 'Usûl-Hilâf' Eserlerine Dair Mukayeseli Bir İnceleme", *Rize İlahiyat Dergisi* 25 (2023), 103-121.

[7] Fatih Yücel, *Zeydî Usûlcülerin Kaynak Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2008).

[8] Fatih Yücel, "Fıkıh Usulünde Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi", *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 255-274.

[9] Fatih Yücel, "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî Örneği)", Diyanet İlmî Dergi 52/2 (2016), 115-146.

[10] Fatih Yücel, "Zeydî Usûl-i Fıkıh Literatürü", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergis*i 33 (2019), 597-623.

[11] Fatih Yücel, *Müeyyed-Billâh ve Zeydî/Hâdevî Fıkhı-Müeyyed-Billâh, Ahmed b. Hüseyin ve Zeydî/Hâdevî Fıkhının Teşekkül Sürecine Etkisi (Fürû-i Fıkha Dair Görüşleri)* (Ankara: Kitabe Yayınları, 2022).

[12] Fatih Yücel, "Kâsım er-Ressî'nin Zeydiyye'nin Teşekkülüne Etkisi: Fürû-i Fıkha Dair Görüşleri Ekseninde Bir Değerlendirme", *Van İlahiyat Dergisi* 11/19 (2023), 86-102.

kaynak olarak kullanması ve fakihin mezhep içindeki önemini fürû fıkıh penceresinden bakarak ortaya koymasının önemli olduğunu düşünmekteyiz.

Eren Gündüz'ün çalışmaları ile danışmanlığını yaptığı tezler de Zeydi fıkhı için değerli çalışmalardır. Gündüz'ün *İmam Zeyd b. Ali, El-Mecmû'ul'l-Fıkhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri* isimli doktora çalışması[13] kitap olarak da yayımlanmıştır. *Zeydî Fukahânın Tasnifi: Bülûğu'l-ereb ve künûzü'z-zeheb fi-ma'rifeti'l-mezheb Adlı Eser Çerçevesinde Bir İnceleme*[14] ve Mustafa Ateş ile hazırladığı *Dülâme'nin Zeydiyye Mezhebinin Mahiyetine Dair Şüzûru'z-zeheb fî tahkîki'l-mezheb Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*[15] isimli makaleleri Gündüz'ün Zeydî âlimlere dair kaleme aldığı son çalışmalardır. Doktora teziyle de bağlantılı olarak kaleme aldığı *Ebû Hanîfe ve Zeyd b. Ali Arasındaki İlmî İlişki: el-Mecmû'u'l-Fıkhî'deki Bir Rivayet Bağlamında İnceleme*[16] ve *Zeydî Fıkhında Mezhep Görüşünün Oluşumunda Zeyd b. Ali'nin Etkisi: Namazın Kılınış Şekli Örneği*[17] adlı makalelerinde Zeyd b. Ali ve ilk dönem Zeydiyye mezhebine dikkat çekilmiştir. Gündüz bir kısmı hala devam etmekte olan Zeydiyye mezhebi konulu pek çok teze danışmanlık yapmıştır. Bu tezlerin çoğu Zeydî ve Hanefî mezheplerinin seçilen kitaplar ve konu bazında mukayesesini ele alarak hazırlanmıştır. Meryem Merve Avcı'nın *Zeydiyye Fıkhında Talak İle İlgili Hükümler ve Hanefî Fıkhı İle Mukayesesi,*[18] Yasemin Özdoğan'ın *Zeydiyye Fıkhında Had Duçları İle İlgili Hükümler ve Hanefî Fıkhı İle Mukayesesi,*[19] Neslihan Çiçek'in *Zeydiyye Fıkhında Nikâh İle İlgili Hükümler ve Hanefî Fıkhı İle Mukayesesi,*[20] ve Emine Yavaş'ın *Zeydiyye Fıkhında Gayri Müslimler*

[13] Eren Gündüz, İ*mam Zeyd b. Ali El-Mecmû'u'l-Fıkhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007).

[14] Eren Gündüz, "Zeydi Fukahânın Tasnifi: Bülûgu'l-Ereb ve Künûzu'z-Zeheb fi-ma'rifeti'l-mezheb Adlı Eser Çerçevesinde Bir İnceleme", Cumhuriyet İlahiyat Dergisi 25/3 (2021), 1485-1505.

[15] Eren Gündüz - Mustafa Ateş, "Dülâme'nin Zeydiyye Mezhebi'nin Mahiyetine Dair Şüzûru'z-zeheb fî tahkîki'l-mezheb Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)", *Tahkik İslâmi İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/1 (2022), 161-233.

[16] Eren Gündüz, "Ebû Hanîfe ve Zeyd b. Ali Arasındaki İlmî İlişki: el-Mecmû'u'l-Fıkhî'deki Bir Rivayet Bağlamında İnceleme", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 429-454.

[17] Eren Gündüz, "Zeydî Fıkhında Mezhep Görüşünün Oluşumunda Zeyd b. Ali'nin Etkisi: Namazın Kılınış Şekli Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (2022), 57-88.

[18] Meryem Merve Avcı, *Zeydiyye Fıkhında Talak İle İlgili Hükümler ve Hanefî Fıkhıyla Mukayesesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018).

[19] Yasemin Özdoğan, *Zeydiyye Fıkhında Had Suçları İle İlgili Hükümler ve Hanefî Fıkhı İle Mukayesesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019).

[20] Neslihan Çiçek, *Zeydiyye Fıkhında Nikâh İle İlgili Hükümler ve Hanefî Fıkhıyla Mukayesesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019).

İle İlgili Hükümler ve Hanefî Fıkhı İle Mukayesesi[21] adlı tez çalışmalarında Nâtık-Bilhak'ın büyük kardeşi Zeydî imam ve fakih Müeyyed-Billâh'ın eseri *et-Tecrîd* ve Hanefî fakihlerinden Kudûrî'nin *el-Muhtasar* eseri çeşitli konular bağlamında karşılaştırılmıştır.

[21] Emine Yavaş, *Zeydiyye Fıkhında Gayri Müslimlerle İlişkiler İle İlgili Hükümler ve Hanefi Fıkhı İle Mukayesesi* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019).

BİRİNCİ BÖLÜM:

NÂTIK-BİLHAK'IN HAYATI ve ESERLERİ

Bu bölümde ilk olarak Zeydiyye mezhebi ve ortaya çıkışına yer verilecektir. Zeyd b. Ali ve onun Kûfe'de başlayan imamet iddiasına yer verildikten sonra mezhebin Taberistan'a geçişinin nasıl olduğu ele alınacaktır. Mezhebin fıkhî oluşumu ve gelişimi Nâtık-Bilhak öncesi ve sonrası olarak iki kısımda incelenmiştir. Taberistan fakihlerinden olan Nâtık-Bilhak'ın yetiştiği ilmî ve siyasi çevre, ailesi, hocaları ve öğrencileri hakkında kaynaklarda ulaşılan bilgilere yer verilmiş ve telif ettiği eserler ana başlıklar halinde sıralanmıştır.

1.1. Zeydiyye

Bir mezhep tanımlanmak istediğinde genel kanı kurucu imamına ve onun ilmî kişiliğine, yayıldığı bölgelere ve bu bölgelerde neden yayılmış olabileceğine, usûlüne, genel karakteristik özelliklerine ve literatürüne bakılması gerektiği şeklindedir.[22] Ancak bunlara ek olarak aynı gelenek içinde ortaya çıkmış iki mezhebin karşılaştırılmasının da bu konuda ayırt edici bir nokta olduğunu düşünmekteyiz. Bu karşılaştırma sayesinde aynı kökten gelmelerine rağmen hangi konularda ayrıştıklarının analizini yapmanın iki mezhebi de anlamada etkili olduğu görülecektir. Bu bölümün ilgili kısmında Zeydiyye ve İmamiyye bu şekilde ele alınarak iki Şiî mezhebinin farklılaştığı noktalara dikkat çekilmiştir.

Zeydilik teşekkül eden ilk Şiî fırkasıdır.[23] İmamiyye Şîası ile Şiîliğin ana kollarını oluşturur.[24] Zeydi mezhebi, İmam Zeyd b. Ali'nin fikirlerini benimseyen, siyasi bir amaçla yola çıkan insanların oluşturduğu bir yapıdır.[25] Zeydiler, Zeyd b. Ali'nin fıkhî veya itikadi görüşlerini kabul edenlerden daha ziyade imamet düşüncesi bakımından

[22] Eyyüp Said Kaya, "Maliki Mezhebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/519; Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi" (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/525; Bilal Aybakan, "Şafiî Mezhebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/233.

[23] Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 131.

[24] Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, *İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Ömer Aydın Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005), 83.

[25] Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Miras ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), 96.

onunla aynı görüşte bulunanların bir araya gelip oluşturduğu bir mezheptir.[26] Zeydilik adlandırmasının ilk defa Ümeyyeoğulları tarafından kullanıldığı belirtilse de ilk olarak ne zaman ve kim tarafından kullanıldığı bilinmemektedir.[27]

Zeyd b. Ali'nin, hicri 75-80 yılları arasında Medine'de dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.[28] Babası Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib (öl. 94/712), Hüseyin b. Ali'in (öl. 61/680) Kerbela'da hayatta kalan tek çocuğudur.[29]

Zeyd b. Ali'nin gençliği ilim öğrenmekle geçmiştir. Fıkıh, hadis gibi ilimlerde kendini geliştirmiş ve bu ilimlerle *el-Mecmu*' adlı eseri telif etmiştir. İmamiyye fırkasının beşinci imamı kabul edilen büyük kardeşi Muhammed Bâkır olarak tanınan Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî b. Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib'in (öl. 114/733) oğlu ve babasından sonra altıncı imam olarak kabul edilecek olan Ebû Abdillah Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeynilâbidîn (öl. 148/765) ile eğitim aldığı bilinmektedir.[30] Zeyd b. Ali ilim için çeşitli yerleri ziyaret etmiş ve döneminin birçok âlimiyle görüşme imkânı bulmuştur. Ayrıca bu dönemlerde Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (öl. 150/767)[31] ve Mu'tezile 'nin kurucularından Ebû Huzeyfe Vâsıl b. Atâ el-Gazzâl el-Basrî (öl. 131/748) ile yakın ilişki kurduğu bilinmektedir.[32] Ebû Hanîfe'nin Zeyd b. Ali'ye isyanında maddi destek vermesi ve yardımlarından dolayı hapse atıldığı hatta hapiste vefat ettiği Zeydi kaynaklarda yer almaktadır.[33]

Zeyd b. Ali, Kûfelilerin de desteğini alarak Halife Hişam b. Abdülmelik'e (öl. 125/743) karşı isyan hazırlıklarına başlamıştır. Ebû Süleymân Dâvûd b. Alî b. Abdillâh b. Abbas b. Abdilmuttalib el-Hâşimî (öl. 133/750) tarafından ona Kûfelilerin dedesi Hüseyin'e de söz verdikleri halde yarı yolda bıraktıkları hatırlatılsa da o yine de Kûfelilerin desteğine

[26] Yusuf Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), 55-93.

[27] Ahmet Ekinci, *Zeydi Fıkhının Gelişimi ve Hâdî-İlelhak* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2019).

[28] Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 131.

[29] Ahmet Saim Kılavuz, "Zeynelâbidîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/365.

[30] İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 48.

[31] Mehmet Ümit, "Zeydiler ile Hanefîler Arasındaki İlişkiler Üzerine", *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu (Hanefîlik-Mâturîdîlik, Kastamonu, ts.), 281-294.*

[32] Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 180.

[33] Mehmet Atalan, "Ebû Hanife ve Alioğulları", *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/24 (2006), 157-168.

güvenmiştir.[34] Gizli bir isyan planı hazırlanmış ancak isyana kısa bir süre sonra ona Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafeti sorulduğunda hilafetlerinin caiz ve o dönemin şartlarında bunun gerekli olduğu yönünde cevap verdiğinde[35] bir grup Zeyd b. Ali'nin bu cevabından memnun kalmamış ve onu terk etmiştir. Zeyd b. Ali'nin, kendini terk eden bu gruba "Beni terk ettiniz." anlamında "Rafaztumûnî" dediği ve Râfızî teriminin buradan geldiği kaynaklarda geçmektedir.[36]

Râfızîlerin ayrılmasıyla, Zeyd b. Ali taraftarlarının sayısı iyice düşmüş olmasına rağmen isyanı başlatmaktan vazgeçmemiştir. Ancak Halife Hişam b. Abdülmelik, isyan yapılacağını haber almış ve isyanı bastırmak için valisi Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ömer b. Muhammed b. el-Hakem es-Sekafî'yi (öl. 127/744) görevlendirmiştir. İsyan bastırılmış ve Zeyd b. Ali öldürülmüştür. Bedeni saklandığı yerde bulunmuş ve Mekke'ye asıldığı iddia edilmiştir.[37]

Zeyd b. Ali'nin hurucundan sonraki ilk ayaklanma Hasenî soyundan gelen Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye (öl. 145/762) tarafından başlatılmıştır. Nefsüzzekiyye, Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullah b. Muhammed b. Alî el-Hâşimî el-Abbâsî'ye (öl. 158/775) yazdığı mektupta hilafete siyasi bir yönden değil de dinî bir yönden bakmış, kendisinin Hz. Ali'nin soyundan geldiğini belirterek imametin kendi hakkı olduğunu belirtmiştir.[38] Bu olaydan sonra Kûfe'de "Zeydiyye" olarak bilinen bir grubun varlığından söz edilir.[39]

Nefsüzzekiyye ile Alioğulları ve kendilerini Hz. Muhammed'in amcası Abbas'a dayandıran Abbasoğulları, Haşimoğulları adı altında birleşmiş ve imameti ele geçirmek için elbirliği yapmaya karar vermişlerdir. Huruç "Haşimoğulları" sloganı üzerinden yapılacaktır. Böylelikle her iki grup içinde bir aidiyet duygusu oluşturulmuş ve davaya bağlılık artmıştır.[40] Ehl-i Beyt'e karşı olumsuz tavır, Emevî halifelerinin zevke olan

[34] Hasan Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri: (250-316/864-929)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1998), 38.

[35] Şehristani, *el-Milel ve'n-nihal,* 180.

[36] Yusuf Benli, "Rafıza Adlandırmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirme", *Hikmet Yurdu* 1/1 (2008), 31-69.

[37] Doğan, *İmam Zeyd b. Ali,* 114-115.

[38] Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi,* 134.

[39] Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu", 56-57.

[40] Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi"; Ömer Faruk, "Abbâsîlerin İlk Döneminde (132-193/750-809) Abbâsî-Hüseynî İlişkilerinin Bazı Yönleri", çev. Mehmet Ümit, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergi*si 3/5 (2004), 163-172.

düşkünlükleri, Arap olmayanlara karşı uygulanan Mevali politikası gibi etmenler sonucu zayıflayan Emevi Devleti, Haşimoğullarının isyanından sonra yıkılmıştır. İmameti kendi hakları olarak gören Abbasoğulları, Zeydileri devre dışı bırakıp imamet koltuğuna oturmuştur. Böylece Abbâsîler, Zeydileri pasif kılmaya çalışmıştır.[41]

Abbâsî halifeleri, Emevi halifeleri gibi Zeydi isyanları bastırmak için uğraşmışlar ve bunun sonucunda Ebû Abdirrahman Abdullah b. Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî el-Adevî el-Bağdâdî (öl. 237/851) öncülüğünde, Zeydiler doğuya yani Taberistan'a doğru yer değiştirmeye başlamışlardır. Taberistan, Hazar Denizine kıyısı olan ve Elbruz Dağlarıyla İran'dan ayrılan bölgeye denir. Dağlık oluşu ve ormanlarıyla tanınan bir yerdir. Bol yağış alır ve tarıma elverişli bir bölgedir.[42] Engebeli yapısı İslâm'ın bu topraklarda yayılmasının uzun sürmesine neden olmuştur. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dâhil Hulefâ-yi Râşidîn Taberistan bölgesini fethetmek istemiştir. Hz. Osman zamanından beri Deylem-Taberistan-Gılan bölgesine seferler düzenlense de coğrafi özellikleri burayı fethetmesi zor bir yer haline getirmiştir. Yapılan seferler istenilen sonuçları vermemiştir.[43] Zamanla Abbâsîlerden kaçan Zeydiler için bir sığınma merkezi haline gelmiş ve buraya doğru olan göç artmıştır.[44] Ancak buraya gelen Zeydiler, halk ile iyi anlaşmış ve orayı İslâmlaştırmıştır. Böylelikle Hicri 2. yy'dan sonra merkez Kûfe'den Taberistan'a doğru kaymıştır. [45]

Hz. Muhammed'in vefatından sonra başa kimin geçeceği konusu müslümanlar arasında bazı fikir ayrılıklarına yol açmıştır. Başa Hz. Ali'nin geçmesini doğru bulan grup daha sonraki yıllarda Şîa[46] olarak anılacaktır. Şîa, İmamiyye[47] ve Zeydiyye olarak iki büyük mezhebi içinde barındırır. Zeydi akide ile İmamiyye düşüncesi arasındaki farkların

[41] Faruk, "Abbasîlerin İlk Döneminde (132-193/750-809) Abbasî-Hüseynî İlişkilerinin Bazı Yönleri", 165.

[42] Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 22.

[43] Tahsin Yazıcı, "Deylem", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/264.

[44] Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 7; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 131.

[45] Yücel, "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydi Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhî ve Ebû Abdullah el-Basrî Örneği)", *Diyanet İlmî Dergi* 52/2 (2016), 115-146.

[46] Hz. Muhammed'den sonra hilafetin Hz. Ali'ye geçmesi gerektiğini savunanların ortak adıdır. bk. Mustafa Öz, "Şîa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/121.

[47] İmâmiyye, akidesini Hz. Ali ile başlayan on iki imamın masumiyeti üzerinde kurmuş olan Şiî ekoldür. bk. Mustafa Öz, "İmâmiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları i, 2000), 22/207.

başında mefdûl imamın başa geçmesi, imamın taşıması gereken şartlar ve pasif imam anlayışı gelmektedir.[48]

Zeyd b. Ali'ye göre Hz. Ali'ye haksızlık yapılmış olsa bile o günün şartlarında doğru bir karar verilmiştir. Bu konu kaynaklarda efdal varken mefdulün imametinin caiz oluşu başlığı altında yer bulmuştur.[49] Mezhebin genel görüşüne göre Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafeti geçerli iken Hz. Osman'ın hilafetinin son altı yılı geçerli değildir.[50]

Mezhep içinde kabul edilen görüş, imam olacak kişinin şartları taşıması halinde mevcut otoriteye isyan ederek başa geçmesi şeklindedir. Çünkü imamet Alioğullarının hakkıdır. Bu durumda Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonraki durumda artık mevcut iktidar olan Emevilere karşı başkaldırı (huruc) gereklidir ve hak edilen mevki geri alınmalıdır.[51] Ancak İmamiyye Şîası huruçtan daha ziyade daha pasif, savaştan uzak duran bir imam profili çizmektedir. Bu durum mezhebin takıyye inancının bir yansıması olduğu kanaatindeyiz.

Abbâsîlerin, İmamiyyenin altıncı imamı kabul edilen Ebû Abdillâh Ca'fer b. Muhammed el-Bâkır b. Alî Zeynil'âbidîn'i (öl. 148/765) desteklemeleri İmamiyye Şîâsının pasif imam anlayışına uygun bir durumdur. Gizli imam ve huruc etme konusunda Zeyd b. Ali ve babasının farklı şekilde düşündükleri görülmektedir. Bunun sonucunda Zeydiler, Zeynelâbidîn'i imam kabul etmemiştir. Böylece silsile Hz. Hüseyin'den direkt olarak Zeyd b. Ali'ye geçer. Çünkü Zeyd b. Ali, Hz. Hüseyin'den sonra huruc eden ilk Ali evladıdır.[52] Abbasoğullarının başa geçmesiyle Zeydiler bu kez de umdukları başarıyı elde edememiş ve Abbâsîleri de imamete uygun bulmadıkları için ilkeleri gereği huruc etmeye devam etmişlerdir.[53]

İmam olan veya olacak kişi, Kur'an ve sünnete mutlak uyum göstermelidir. Sünnetin mahiyeti konusu İmamiyye-Zeydiyye arasındaki temel farklardan biridir. Buradaki esas

---

[48] Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 7; Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 143.

[49] Neşet Çağatay - İbrahim Agah Çubukçu, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 58; Sıddık Korkmaz, "İmam Eş'ari'nin Şiilik Anlayışı", *Uluslararası İmam Eş'ari ve Eş'arilik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Cemalettin Erdemci - Fadıl Ayğan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014), 1/121-134.

[50] Ebu Halef el-Kummi, *Şii fırkalar = Kitabü'l-makalat ve'l-fırak*, çev. Hasan Onat vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 71, 77-78.

[51] Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, 143.

[52] Ekinci, *Zeydiyye Fıkhının Gelişimi*, 42.

[53] Yusuf Gökalp, "Zeydiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/329.

nokta sünnet belirlenirken temel alınan kaynakların kimler olacağıdır. İmamiyye mezhebine göre imamlar masumdur ve ancak Allah tarafından tayin edilmiş Hüseynî soyundan kişiler imam olabilir. Bu imamlar, Allah'tan vahye benzer bilgileri ilham yoluyla almışlar ve sünnet bu ilhamlara uygun olarak oluşturulmuştur. Bu ilhamlar usûl-i fıkh ve furû-u fıkh için kaynak niteliğindedir. Buna göre İmamiyye mezhebinde sünnet; masum imamların söz, fiil ve tâkrîrlerinden oluşmaktadır.[54]

İmamiyye içinde imamların sünnetinin delil oluşunda ittifak edilse bile bu delilin kapsamı konusunda Ahbâriler[55] ve Usûliler[56] arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Ahbâriler, bu delilin zaman veya mekânsal bir sınırı olmadığı görüşünü benimserken Usûliler ise imamların gaybı bilemeyeceğinden hareketle usul konusunda kıyas gibi delillere ihtiyaç duyulacağını savunmuştur.[57] Zeydi mezhebinde ise sünnet Hz. Muhammed'in söz, fiil ve tâkrîrleri olarak tanımlanır. Zeydiyye mezhebinde bütün imamların masum olduğu düşüncesinin aksine Ehl-i beyt olarak bilinen Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Hz. Fatıma (öl. 11/632) masum olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı Zeydi fıkıh kitaplarında Zeyd b. Ali'nin görüşleriyle farklı pekçok görüş zikredilmiştir. Çünkü masum olmayan imamların görüşlerinin bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır.

Zeydi usulünde sünnet, Kur'an'dan sonra ikinci sıradaki kaynaktır. Sünnet delalet ve emare olarak iki kısımda incelenir. Delalet, kesin ilme ulaştıran bilgi demektir. Kur'an, Hz. Muhammed ve icmâdan gelen emir, nehiy, umum, husus, mücmel, mübeyyen, nasih, mensuh gibi kesin bilgiler bu kısımda kabul edilir. Emare ise zann-ı galip ilme götüren bilgi demektir. Emarenin içine ahad haber, kıyas ve ictihad girmektedir. Zeydilere göre sünnete uymak vaciptir. Çünkü bu durum Kur'an'da sabittir. Kur'an, günümüze kadar ekleme veya çıkarma yapılmaksızın gelmiştir. Kur'an tam olarak aktarıldığından ona tam uymak vaciptir.[58]

[54] Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 266.

[55] Ahbâriyye, imamların otoritesine mutlak bağlı olan ve onların söz ve fiillerini fıkhî olarak kaynak kabul eden gruptur. bk. Metin Yurdagül, "Ahbâriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/490.

[56] İmamiyye fıkhının makul görülen nakiller ve akıl ile uygulanmasını savunan gruptur. bk. Mustafa Öz, "Usûliyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/214.

[57] Yücel, *Müeyyed-Billâh ve Zeydi/Hadevi Fıkhı*, 31-32.

[58] Demirci, *Zeydiyye ve Hadis*, 101-105.

1.2. Zeydiyye Fıkhının Tarihsel Süreci

Zeydi fıkhı diğer bilinen fıkıh mezheplerine göre oluşum olarak farklılık arz eder. Çünkü onların Zeyd b. Ali'ye olan bağlılıkları fıkhî görüşlerinden daha ziyade imamet fikrinden kaynaklanmaktadır. Bu sebepten ötürü Zeyd b. Ali'nin kitaplarını kaynak olarak kabul etseler de ictihad olarak bağımsızlığı savunduklarından dolayı ona karşı görüş belirtmekten çekinmezler. Zeydiler, ictihad yapabilme ehliyeti olan herkesin ictihad yapmasını farz olarak görmüştür. Çünkü ictihad kapısı her zaman açıktır ve taklit haramdır.[59] Mezhep içinde mutlak ictihad anlayışı vardır. İçtihatta yaşayan müçtehit vefat eden müçtehite öncelenir. Böylelikle mezhep içinde dinamizm artmıştır. Çünkü selim akılla ve sahih bilgiye dayanan kişilerin ulaştığı farklılıklar ümmet için rahmettir.[60]

Mezhebin, Mekke-Medine-Kûfe merkezli kurulması daha sonra Taberistan ve Yemen'de devlet kurmaları onların farklı görüşe sahip insanlarla etkileşimde olmalarına vesile olmuştur. Bunun bir sonucu olarak farklı akımlardan etkilendikleri söylenebilir. Bunun bir göstergesi de Zeydiliğin, Nasriyye, Hâdeviyye ve Kasımiyye olarak sonradan ortaya çıkan fıkhî eğilimlerinin olmasıdır. Kasımiyye, Medine'de Ebû Muhammed Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Tâlib olan Kâsım b. İbrâhim'nin (öl. 246/860), Hâdeviyye Yemen'de İmamü'l-A'zam Hâdî-İlelhak olarak tanınan Ebü'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin b. Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Tâlib'in (öl. 298/911) ve Nâsıriyye Taberistan'da Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Hasan b. Ali b. Amr b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Tâlib'in (öl. 304/917) görüşlerini temel alır.[61] Ancak bu gruplar kendilerini Zeydi şemsiyesi altında görür. Bu da imamet meselesinin mezhebin ne kadar içine işlediğinin bir işaretidir.

Adı geçen gruplar, kendilerinin fıkhî olarak diğer mezheplere göre farklı kaideler üzerinde durduklarını belirtir. Bunların başında Ehl-i beytin icmâının kabul edilmesi gelir. Zeydiler dâhil pek çok mezhep icmâı deliller arasında zikretmiştir. Zeydi mezhebi, diğer mezheplerin aksine Ehl-i beytin icmâını da delil kabul etmeleriyle farklı bir yere sahiptir. Buna göre Zeydi mezhebinde iki farklı icmâ türünden bahsedilebilir. İlk olarak genel olarak bütün mezheplerin aynı tanım üzerinden delil olarak kabul ettikleri

[59] Yücel, *Müeyyed-Billâh ve Zeydî/Hâdevî Fıkhı*, 38.

[60] Yücel, *Müeyyed-Billâh ve Zeydi/Hadevi Fıkhı*, 38.

[61] Fatih Yücel, *Müeyyed-Billâh ve Zeydi/Hadevi Fıkhı*, 42; Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasî, İtikadî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev. Sıbğatullah Kaya (İstanbul: Şura Yayınları, 1993), 648.

icmâdır.[62] İkinci olarak ise özel anlamda Ehl-i beytin icmâıdır. Ehl-i beytin icmâına ıtratın icmâı da denmektedir.[63] Zeydilerdeki kaynak anlayışında genel görüş ıtratın icmâının delil olarak kabul edildiğidir. Sahih bir ıtrat icmâı rivayeti varsa bu rivayet öncelenir.[64]

1.2.1. Nâtık-Bilhak Öncesi Dönem

Zeyd b. Ali'den hicri 4. asra kadar geçen süre kurucu devir olarak nitelenebilir. Bu devrin başlıca imamları olarak Zeyd b. Ali, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. el-Hasen el-Müsennâ b. el-Hasen b. Alî b. Ebî Tâlib (öl. 145/762), Ebû Muhammed el-Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Hasenî el-Alevî er-Ressî (öl. 246/860) ve Hâdî-İlelhak olarak bilinen Ebü'l-Hüseyn Yahyâ b. el-Hüseyn b. el-Kâsım el-Hasenî ez-Zeydî (öl. 298/911) zikredilebilir. Cem ve telif dönemi diyebileceğimiz bu devrin mimarı Kâsım er-Ressî'dir. Kâsım er-Ressî Zeydi fıkhını sistematik olarak ele alan ilk kişidir.[65] Ressî'ye kadar Zeydi fıkhının eğilimlerden oluştuğu söylenebilir. Ancak Kâsım er-Ressî bu dağınık fikirleri bir araya getirip sistemleştirmiştir. Kâsım er-Ressî ve Hâdî-İlelhak'a kadarki sürede siyasi bir oluşum olarak görünen Zeydiyye artık fıkhî bir eğilim kazanmıştır.[66]

Zeyd b. Ali, Nefsüzzekiyye gibi önde gelen imamlar ya çok bilgi birikimi yapmadan şehit olmuşlar veya hadise öncelik vermişlerdir. Bu da olgunlaşmamış bilgiler meydana getirmiştir. Bundan dolayı hicri 2. yüzyılda Zeydi fıkhı henüz varlık gösterememiştir.[67] Ancak Kâsım er-Ressî ve torunu ve aynı zamanda Yemen Zeydi Devletinin kurucusu olan Hâdî-İlelhak yazdıkları eserlerle Zeydi fıkhının temelini oluşturmuştur. Kâsım er-Ressî ve Hâdî-İlelhak aynı zamanda kelamî olarak da kendilerini geliştirmiş fakihlerdir. Onlarla Zeydi fıkıh usulünün temeli atılmıştır. Bu dönemde fürû eserleri ve usul risaleleri yazılsa da müstakil bir usul eseriyle karşılaşılmaz.[68]

---

[62] İcmâ, "Muhammed ümmetinin (müctehidler) onun vefatından sonraki herhangi zamanda dinî bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmeleri" şeklinde tanımlanır. bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "İcmâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/417.

[63] Fatih Yücel, *Zeydiyye ve Fıkıh Usulü Kaynak Kavramı (Edille-i Şer'iyye) Bağlamında Bir İnceleme* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 159.

[64] Sârimuddîn el-Vezîr, *el-Füsûlü'l-lu'luiyye*, thk. Muhammed Yahyâ Salim Azzan (San'a: Merkezü't-Turâs, 2001), 246.

[65] Fatih Yücel, "Zeydiyye (Fıkıh)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/332.

[66] Gökalp, "Zeydiyye", 44/329.

[67] Yücel, "Zeydiyye (Fıkıh)", 44/332.

[68] Fatih Yücel, *Zeydi Usûlcülerin Kaynak Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2008), 47.

Bu dönemde delil anlayışı Kur'an ve Sünnet üzerinde yoğunlaşmıştır. Sünnetin Kur'an'a arz edilmesi temel noktalardandır.[69] Çünkü Hâdî-İlelhak'a göre deliller birbiriyle çelişemez. Buna göre Kur'an ayetleriyle çelişen sünnet doğru değildir. Hâdî-İlelhak ile beraber ıtratın icmâı delil hiyerarşisine dâhil edilmiştir.[70] Hâdî-İlelhak'ın bir diğer etkisi kıyası usule katması olmuştur.[71]

Bu dönem bazı Zeydi tabakat kitaplarında Sâbıkûn ve Müteaahhirûn tabakası olarak geçmektedir. Müteahhirun içinde yer alan Kâsım er-Ressî, Hâdî-İlelhak, Hasan el-Utrûş gibi isimler ehlü'n-nüsus içinde zikredilir.[72]

Kurucu devirden hicri IX-X. yüz yıllar arası döneme klasik dönem denilebilir. Tahric ve tahsil bu dönemin özeti gibidir.[73] Bu dönemin öne çıkan âlimleri Müeyyed-Billâh, Nâtık-Bilhak, el-Mansûr-Billâh Abdullah b. Hamza b. Süleymân el-Hasenî ez-Zeydi'dir (öl. 614/1217). Usul alanında ilk müstakil eserlerin bu devirde kaleme alındığı bilinmektedir. Yakın zamanda neşredilip tahkiki yapılan Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczî* mezhepteki ilk müstakil usul eserlerindendir.[74]

Bu dönemin en dikkat çekici yönü Kerhî (öl. 340/952), Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. İbrâhîm el-Basrî el-Kâğadî (öl. 369/979-980) ve Kadı Abdülcebbâr gibi fakihlerin Taberistan Zeydilerine hocalık yapmasıdır.[75] Bu dönem için Zeydi-Mu'tezile ilişkisinin zirve noktası denilebilir. Zeydi âlimler kitaplarında Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî (öl. 303/916), Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Abdilvehhâb el-Cübbâî (öl. 321/933), Ebü'l-Hasen Kadı'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî (öl. 415/1025), Ebû Abdullah el-Basrî, Kerhî gibi pek çok Hanefî-Mu'tezilî fakihe yer vermiş[76] ve karşılıklı etkileşim gerçekleşmiştir. Nâtık-Bilhak mezhepte usul alanında

[69] *Kadir Demirci, "Zeydilerin Kur'an ve Sünnete Bakışı", İslâm Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 93-118.

[70] Ebü'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyn b. Kâsım Haseni Zeydi Hadi-İlelhak, *Kitabü Usûli'd-dîn*, thk. Abdullah b. Muhammed (Sa'de: Merkezü Ehli'l-Beyt, 2001), 95.

[71] Ebü'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyn b. Kâsım Haseni Zeydi Hadi-İlelhak, *Kitâbü'l-Kıyâs*, thk. Abdullah b. Muhammed (Amman: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 2001), 498.

[72] Gündüz, "Zeydi Fukahânın Tasnifi", 1497-1498.

[73] Yücel, "Zeydiyye (Fıkıh)", 44/332.

[74] Yücel, "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydi Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme", 115-146.

[75] Yusuf Gökalp, "6 / 12. Yüzyıl Yemen Zeydi Düşüncesi'nin Şekillenmesinde Mutezile'nin Etkisi", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 7/1 (2014), 87-128.

[76] Halil İbrahim Bulut, *İslâm Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 135.

önemli bir yere sahip olan eseri *el-Müczî*'de Ebû Abdullah el-Basrî ve Cübbâîler'den *şeyhimiz* olarak atıfta bulunulur.[77]

Bu dönemde deliller hiyerarşisine istihsan ve ıstıshab gibi deliller dâhil edilmiştir.[78] Böylece kurucu devirde yer alan hiyerarşi genişletirilmiştir. *el-Müczî*'den itibaren kitaplarda bu delillere yer verilmesinde Mu'tezile'nin etkisi olduğu söylenebilir.

Bu dönem âlimleri tabakat kitaplarında ehl-i tahsil (muhassılîn) olarak adlandırılır.[79]

1.2.2. Nâtık-Bilhak Sonrası Dönem

Nâtık-Bilhak'ın da içinde bulunduğu klasik dönemden sonra gelen döneme müteahhirun dönemi denilmektedir. Bu dönemde artık Zeydi fıkhı zirve dönemine ulaşmıştır. Yine bu dönemde Taberistan Zeydi Devleti Safeviler tarafından ortadan kaldırılmış ve Yemen Zeydiliğin merkezi haline gelmiştir. El-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ (öl. 840/1437), İbnü'l-Vezîr olarak tanınan Abdullah b. Alî b. Ahmed es-San'ânî (öl. 1147/1735), Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (öl. 1250/1834) gibi isimler bu dönemin en öne çıkan bazı alimleridir. Bu devrin özelliği ise klasik dönemde Kur'an'ın azalan yerini sağlamlaştırmak olmuştur.[80]

1.3. Nâtık-Bilhak ve Hayatı

Klasik dönem alimleriinden olan Nâtık-Bilhak, önemli Zeydi fakihlerindendir. Bir fakihin ailesi, yetiştiği dönemin özellikleri, eğitim gibi birçok etken onun fikri yapısının anlaşılmasında bir rehber görevi görmektedir. Bu kısımda amaçlanan, Nâtık-Bilhak'ın etkilendiği sosyal çevre, hocaları ve bunlar sonucunda ortaya çıkan eserlerini tanıtmaktır.

1.3.1. Yetiştiği Çevre

Nâtık-Bilhak, siyasi ve ilmî açıdan hareketli bir coğrafyada yetişmiştir. Abbâsî ve Büveyhi Devletinin etkin olduğu bir dönemde[81] Abbâsîlere karşı huruç etmiş ve Deylem-

[77] Ebû Tâlib Yahyâ b. Hüseyin b. Harun el-Alevi el-Harunî et-Tâlibi ez-Zeydî Nâtık-Bilhâk, *el-Müczî fî üsûli'l-fikh*, thk. Abdülkerim Cedbân (San'a: el-Meclisü'z-Zeydî, 2013), 1/114,127,155.

[78] Yücel, *Zeydi Usûlcülerin Kaynak Anlayışı*, 63.

[79] Gündüz, "Zeydi Fukahânın Tasnifi", 1499.

[80] Yücel, "Zeydiyye (Fıkıh)", 44/333; Yücel, *Zeydiyye ve Fıkıh Usulü*, 102.

[81] İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî*, (*Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-125)*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016), 199.

Taberistan Zeydi Devletinin imamı olmuştur.[82] İlmî açıdan bakarsak Ehl-i beyte mensup bir aileden gelmesi ona büyük faydalar sağlamıştır. Babasının ve kardeşinin Zeydi geleneğin önde gelen isimlerinden olması bunun bir göstergesidir. Bu gelişmeler Nâtık-Bilhak'ın ilmî ve fikri gelişiminin temelini atmıştır.

1.3.1.1. Siyasi Açıdan

Nâtık Bilhak, Abbâsî Devleti'nin 23. halifesi olan Ebü'l-Kâsım el-Mutî'-Lillâh el-Fazl b. Ca'fer el-Muktedir-Billâh el-Abbâsî'nin (öl. 364/974) hâkimiyetinin ilk zamanları dünyaya gelmiştir. Mutî'l-Lillâh, Abbâsî Devleti'nin zayıfladığı ve hilafet makamının gücünü yitirdiği bir dönemde Halife Ebü'l-Kâsım Abdullah el-Müstekfi-Billâh b. Ahmed el-Mu'tazıd-Billâh el-Abbâsî'den (öl. 338/949) hemen sonra başa getirilmiştir. Halife gücünü kullanamaz duruma ve maaş olan biri konumuna düşmüştür. Kendisini koruyabilmek için zaman zaman saklandığı bilinmektedir.[83] Nâtık-Bilhak, hayatının yarısını bu halife döneminde geçirmiştir. Vefat ettiğinde Abbâsî Devletinin başında Ebü'l-Kâsım el-Muktedî-Biemrillâh Abdullah b. Muhammed b. Abdillâh el-Abbâsî (öl. 487/1094) bulunmaktaydı.[84]

Nâtık-Bilhak, tıpkı diğer Zeydi imamlarında olduğu gibi Abbâsî Devleti ile mücadele etmiştir. H. 411 yılında Taberistan-Deylem Bölgesinin imamı olmak için ayaklandığında[85] Abbâsî Devletinin başında Ebü'l-Abbas el-Kadir-Billâh Ahmed b. İshâk b. Ca'fer el-Abbasî (öl. 422/1031) ve oğlu Ebû Ca'fer el-Kaim-Biemrillah Abdullah b. Ahmed el-Kadir-Billâh el-Abbâsî (öl. 467/1075) bulunmaktaydı. Bu dönemde Abbâsî Devletinin sınırları daralmaya başlamıştı.[86] Bağdat, Abbâsîlerin hilafeti altında iken Taberistan-Deylem Bölgesi Büveyhilerin hâkimiyeti altındaydı.

Nâtık Bilhak'ın yaşadığı dönemde etkili olan bir diğer devlet Büveyhiler idi. Büveyhiler, Taberistan-Deylem bölgesine gelen Alioğulları vasıtasıyla müslüman olan Büveyh b. Fenna Hüsrev tarafından kurulan Şiî Devletidir. Nâtık-Bilhak döneminde Büveyhi Devletinin başında ise Ebû Şücaa bulunmaktadır. O bölge insanı aslen Fars kökenliydi ve Araplara karşı bir tutum içerisindeydi. İslâmiyetin oraya ilk girdiği yıllar Samani

[82] İlyas Üzüm, "Nâtık-Bilhak". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/439.
[83] Ahmet Güner, "Muti-Lillah". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/401.
[84] Hakkı Dursun Yıldız, *TDV İslâm Ansiklopedisi.* "Abbâsîler" (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/37.
[85] Üzüm, "Nâtık-Bilhak", 32/439.
[86] Yıldız, "Abbâsîler", 1/37.

hakimiyeti altındaydılar. H. 318 yılında Ziyar Devletine dâhil edildiler. Bu devletin sınırları zamanla Asfahan'a kadar genişledi. Ziyar'ın kardeşleri Hasan ve Ahmed'in fetihleriyle Kirman, Ehvaz, Rey, Hemezan, Şiraz h. 322'de ele geçirildi. Bu durum Abbâsî Halifesini çok zor duruma düşürdü.[87] Büveyhi Devletinin böyle güçlenmesi Abbâsî Devletinin de hakimiyetinde delikler açılmasına neden oldu ve bu durum Abbâsî yönetiminde söz hakkına sahip olmalarıyla sonuçlandı. Nâtık-Bilhak'ın imameti siyasi olarak yoğun geçen bir döneme denk gelmiştir.[88]

1.3.1.2. İlmî Açıdan

Siyasi olarak hareketli olan bu ortamda dünyaya gelen ve imam olan Nâtık Bilhak, ilmî olarak kendini geliştirmiş bir ailede yetişmiştir. Eğitim aldığı yerlerde ulema, filozoflar, lügatçiler, muhaddisler ve müfessirlerden önemli kişiler bulunmaktaydı. Örneğin Rey şehrinde kadılkudât olarak görev yapan Kadı Abdülcebbar, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-Basrî, Hüseyin b. Ali Ebi Abdullah el-Basrî, Ebi Ahmed Abdullah b. Adi'l-Hafız es-Sini, Müeyyed Billâh Ahmed b. Hüseyin el-Haruni, Şeyh Muhammed b. Muhammed b. Nu'man vs. pek çok âlimden istifade etme imkânı bulmuştur. Nâtık-Bilhak'ın fürû, usul, kelam, tarih gibi çeşitli ilimlerde eser vermesinde çeşitli âlimlerle görüşmüş ve onlardan ders almış olmasının önemli etkisi olmalıdır.[89]

1.3.2. Hayatı ve Ailesi

Tam adı Ebû Tâlib Yahyâ b. Hüseyin b. Harun b. Hüseyin b. Muhammed b. Harun b. Muhammed b. Kâsım b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali Ebi Tâlibtir.[90] Künyesi Ebi Tâlib'tir. Lakabı Nâtık-Bilhak'tır.[91] Babası Hüseyin b. Harun b. Hüseyin b. Muhammed b. Harun'dur.[92] Hz. Hasan'ın soyundan gelmesi sebebiyle şeriftir. Nâtık-Bilhak, doğruyu söyleyen anlamına gelmektedir. Eserlerinin tahkikinde önemli bir yeri bulunan Abdülkerim Cedbân eserlerinde ondan Nâtık-Bilhak olarak bahsetmektedir. Tabakat yazarı Muhallî ise eserlerinde Seyyid Ebû Tâlib olarak ondan atıflar yapmaktadır. Nâsır-

[87] Erdoğan Merçil, "Büveyhîler". *TDV İslâm Ansiklopedisi.* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/497.

[88] Merçil, "Büveyhîler", 6/497.

[89] Abdülkerim Cedbân, "Mukaddime", *el-Müczî fi usuli'l-fikh* (San'a, 2013), 1/18.

[90] Bu eserde tam adı Yahyâ b. Hüseyin b. Hârun b. Hüseyin b. Muhammed Seyyid Ebû Tâlib Harûnî el-Hüseyin olarak geçmektedir.

[91] Ebû Muhammed Bâkır Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî Emîn Hüseynî Âmilî Muhsin Âmilî, *A'yanü'ş-Şîa*, thk. Hasan el-Emin (Beyrut: Dârü't-Tearuf li'l-Matbuat, 1983), 10/289.

[92] Wilferd Madelung, *Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye fî Taberistan ve Deyleman ve Gilan* (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1987), 317.

Lilhak'ın görüşlerine bağlı olan Nâsıriyye koluna mensup bir âlimdir. Annesi Seyyid Ümmü Hasan binti Şerif Ali b. Abdillah el-Hüseynî'dir. Zeydi kaynaklarda annesinin fazilet, vakar, zühd, takva vs. sahibi olduğu ve annesinin bu özelliklerinin Nâtık-Bilhak'a geçtiğinden bahsedilir. Hasenî soyundan gelir. Babası tarafından soyu Hz. Muhammed'e dayandırılır. Doğum ve vefat tarihleri net bir şekilde bilinmese de hicri 340 yılında Taberistan sınırları içerisinde bulunan Amül şehrinde dünyaya geldiği düşünülmektedir. Ayânü'ş-Şiâ adlı eserde doğum yılı 339 ve vefat yılı 423 olarak geçmektedir.[93]

Amül, Taberistan Zeydi Devletine zaman zaman başkentlik yapmış önemli bir şehirdir. Büyük kardeşi Müeyyed-Billâh anne-baba bir kardeşidir. Bazı kaynaklarda Nâtık-Bilhak'ın Müeyyed-Billâh'tan büyük olduğu halde Müeyyed-Billâh'ın daha önce imam olduğu ancak imametinin kısa sürdüğü onun yerine Nâtık-Bilhak'ın geçtiği belirtilse de genel kanıya göre Müeyyed-Billâh, Nâtık-Bilhak'tan daha büyüktür.[94] Nâtık-Bilhak, Zeydi tabakat kitaplarında Zeydi İmamlarının büyüklerinden kabul edilir.

Kaynaklarda onun Deylem bölgesi dışına pek çıkmadığı aktarılır. Müellif, hayatını Taberistan-Deylem-Cürcan bölgelerinde geçirmiştir. Cüşemi, onun kısa bir süreliğine de olsa Bağdat'a gittiğini ancak oradayken Abbâsîlerin rengi siyahı giymediğini ve saraya gitmediğini aktarır.[95]

Büyük kardeşinin imameti ve hurucu hakkında kaynaklarda daha fazla bilgi olmasına rağmen Nâtık-Bilhak'ın hurucu noktasında detaylı bilgiye ulaşılamamıştır. Bundan kendisinin büyük kardeşine tâbi olduğu ve imameti süresince onu desteklediği sonucuna varılmıştır. Bazı kaynaklarda, Müeyyed-Billâh'la beraber daha önce İmamiyye mezhebine tabi oldukları ancak daha sonra Zeydi oldukları nakledilir. Büyük kardeşi Müeyyed-Billâh hicri 411 yılında vefat etmesinden sonra Nâtık-Bilhak Deylem'de huruc etmiş[96] ve Taberistan-Deylem Zeydi Devleti'nin imamı olmuştur.

Nâtık-Bilhak'ta ilim, şecaat, adalet gibi imamlık vasıfların bulunduğu ve imameti süresince adaletle hükmettiği ve emr-i bil maruf nehyi anil münker ilkesini önem verdiği aktarılmıştır. Muhalli'ye göre Allah'tan korkmakta, züht hayatında, fazilet sahibi

[93] Âmilî, *A'yanü'ş-şîa*, 10/289.

[94] Madelung, *Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye*, 262.

[95] Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 155.

[96] Sübhânî, *Mu'cemu tabakati'l-mütekellimin* (Kum: Müessetü'l-İmam es-Sâdık, 1997), 2/269.

olmakta ve ibadette önemli bir mertebededir. Kıyamından sonra savaş veya çatışmalara çok girmemiş, bunun yerine ilme odaklanmaya tercih etmiştir. Siyasette ılımlı olmaya çalışmıştır. Bunun bir göstergesi de telif ettiği bir kitabını Hazar Denizi'nin güneyinde kurulmuş olan Ziyari Devleti Hükümdarı'nın veziri Hasan el- Musaibi'ye ithaf etmesidir. *Sahibu'l-mezhep* olarak anılan Nâtık-Bilhak'ın Cürcan'da ders okutması onun ilmî yönünün diğer bir göstergesidir.[97]

Müellifin aile hayatı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Ümmü Hasan binti Yahyâ b. Dai el-Hasan b. Kâsım el-Hüseynî ile evlendiği ve bu evlilikten Ebü'l-Haşim Muhammed adlı bir oğlu olduğu kitaplarda geçmektedir. Taberistan-Deylem Bölgesinde vefat ettiği düşünülmektedir. Genel görüşe göre ise Amül şehrinde h. 424 yılında vefat etmiştir.[98] Muhalli, Amül'de bulunan türbesinin hicri 620 yılındaki tahriplerden Zeydiler tarafından korunduğunu belirtmiştir. Bazı kaynaklarda Deylem'de vefat ettiği ve Cürcan'da defnedildiği belirtilmektedir. Oğlu Ebû'l-Haşim'in, cenazesini Amül'e taşıdığı rivayet edilir.[99] 84 yıllık hayatının 13 yılını imam olarak geçirmiştir.

1.3.3. Eğitimi, Ders Aldığı Hocaları ve Eserleri

Nâtık-Bilhak'ın yetiştiği aile ilim ve fazilet bakımından ileri konumda olması onun da eğitim hayatını olumlu yönde büyük bir şekilde etkilemiş ve çeşitli ilimlerde kendini geliştirmesine olanak sağlamıştır. Büyük kardeşi Müeyyed-Billâh ile kendisi hakkında ilim konusunda ne kadar önde olduklarına dair rivayetler bunu destekleyici niteliktedir. İmam Mansur-Billâh eseri *eş-Şâfî*'de, Nâtık-Bilhak'ın öğrenmediği ilim kalmadığını; Hâkim eş-Cüşemi Nâtık-Bilhak'ın ilim için bir meşale görevi gördüğünü; Ebû Tâhir, *Lisânü'l-Mizan* adlı eserinde Nâtık-Bilhak'ın Ehl-i beytin en güzel örneği olduğunu ve İbn Hacer el-Askalânî olarak bilinen Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalâni (öl. 852/1449) ise Zeydi imamlardan, ilim ve ahlaken öne çıkan, arif, edib, hadis yolunda yaşayan bir âlim olduğunu söylemiş ve övgüyle bahsetmişlerdir.

Gençlik çağına geldiğinde birçok ilimde belli bir mertebeye gelmiş ve kendini geliştirmişti. Kendini daha da geliştirmek için Bağdat'a gitmiştir. Daha sonra Cürcan'da ders okutmaya başlamış ve eser telif etmeye yönelmiştir. O, aynı zamanda bir şairdi.

[97] Üzüm, "Nâtık-Bilhak", 32/439.

[98] A'yanü'ş-Şiâ yazarı Ebû Muhammed Seyyid Muhsin b. Abdülkerim b. Ali Muhsin Emin, Nâtık-Bilhak'ın vefat tarihini h. 423 olarak kabul etmektedir.

[99] Madelung, *Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye*, 321.

Divanü'l-Harûnî olarak bilinen bir şiir kitabı yazdığı da söylenmektedir. Büyük kardeşi Müeyyed-Billâh ile hem ahlaki olarak hem de ilmî yönden önde geldikleri kaynaklarda bahsedilir.[100] Sonuç olarak Nâtık-Bilhak, tek bir hocanın gölgesinde yetişmemiş, pek çok âlimden ders alarak kendini geliştirmiş çok yönlü bir alimdir.

1.3.3.4. Eğitimi ve Hocaları

Kaynaklarda Nâtık-Bilhak'ın eğitim hayatı hakkında tarih ve hocaları bakımından kesin bilgiler mevcut değildir. Nâtık-Bilhak, eğitimine Zeydi çevrede başladığı bilinmektedir. Pek çok kaynağa göre ilk ıtrat fıkhı ve kelam tahsilini büyük kardeşi ile dayısı ve çağın önde gelen Zeydi âlimlerinden olan Seyyid Ebü'l-Abbas el-Hüseynî'den (öl.353/964) almıştır. Fıkıh konusunda Hasan el-Utrûş'un eserlerine ek olarak Kâsım er-Ressî ve onun torunu Yemen Zeydilerinin kurucusu Hâdî-İlelhak gibi âlimlerin eserlerini de okumuş ve onları geliştirmek için ilmî gayret göstermiştir. Kelam ve fıkıh usulü derslerini Ebû Abdullah el-Basrî'den okumuştur.[101] Ebû Abdullah el-Basrî önde gelen Basra Mu'tezilesi âlimlerindendir. Nâtık-Bilhak'ın kitaplarında Ebû Abdullah el-Basrî'nin yanı sıra Kadı Abdülcebbar, Ebû Haşim el-Cübbâî, Ebû Ali el- Cübbâî gibi Mu'tezile âlimlerinden "şeyhimiz" olarak bahsetmesi ve aralarındaki ilişki dikkat çekicidir.[102]

Nâtık-Bilhak'ın hocası Ebû Abdullah el-Basrî hem Mu'tezile âlimi hem de Hanefî fakihi idi. Hanefî fıkhını hocası Kerhî'den okumuştu. Genel olarak Kerhî'nin Mu'tezilî olmadığı kaynaklarda yer alsa da Kadî Abdülcebbâr onu Mu'tezile âlimlerden saymaktadır. Ebû Hanîfe-Zeyd b. Ali zamanından beri süre gelen bu ilişki ağı hicri 4-5 yüzyılda daha belirgin hale gelmiş ve artık kitaplarda yerini almıştır. Kerhî, Ebû Abdullah el-Basrî, Ebû Haşim el-Cübbâî, Ebû Ali el-Cübbâî, Kadî Abdülcebbâr gibi âlimler ile Taberistan Zeydileri arasında hoca-öğrenci ilişkisi net bir şekilde ortaya çıkmıştır.[103]

Ebû Abdullah el-Basrî ile Müeyyed-Billâh ve Nâtık-Bilhak'ın ilişkisi de aradaki bağı güçlendirmiştir. Ebû Abdullah el-Basrî'den kelam ve fıkıh usulü okuyan kardeşler Mu'tezile usulü konularının Zeydi usulü ile birleşmesinde kilit isimlerdir. Ebû Zehra,

[100] Madelung, *Ahbâru eimmeti'z-Zeydiyye*, 319.

[101] Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, thk. Şuayb el-Arnaut, Ekrem el-Bûşî (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1984), 16/115.

[102] Hamîdü'ş-Şehîd b. Ahmed b. Muhammed el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye fî menâkibi eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvari (San'a: Mektebetü Merkezi Bedri'l-İlmî ve's-Sekâf, 2002), 2/165-166.

[103] Ümit, "Hazar Zeydileri ve Mu'tezilîler", 249.

fürû kitaplarında delil olmadığında takip ettiği usul bakımından Nâtık-Bilhakk'ı Ebû Hanîfe'ye benzetir. Hatta *et-Tahrîr*'in Kitâbü'l-büyû' bölümünde Ebû Hanîfe'nin fikirlerine benzer hükümler yer aldığını iddia eder.[104]

Farklı kaynaklarda ders aldığı hocaları hakkında farklı sayılar ve isimler zikredilmiştir. Nâtık-Bilhak'ın usul eseri *el-Müczî*'ye Abdülkerim Cedbân tarafından yazılan mukaddime çalışmamız sırasında ulaştığımız en kapsamlı listeyi sunmaktadır. Cedbân bu listeye Nâtık-Bilhak'ın *el-Emâli* olarak da bilinen *Teysiru'l-metâlib* adlı eserinden ulaştığını belirtir.[105] Buna göre Nâtık-Bilhak'ın ders aldığı hocaları şu şekildedir:

Babası el-Hüseyin b. Muhammed b. Hârûn (öl. 380/990-991), Ebû Abdullah el-Basrî (öl. 369/979-980), Ebû Abbas Ahmed b. İbrâhim el-Hasenî (öl. 353/964-965), Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim el-Kadî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adi'l-Hâfız (öl. 365/975-976), Ebû Saîd Ubeydullah b. Muhammed b. Bedir el-Kerhî, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed el-Abunûsî el-Bağdâdî, Ebû Alî Hamd b. Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman el-Esbihânî,[106] Ebû Ahmed Muhammed b. Alî el-Abdekî, Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Mehdî et-Taberî (öl. 325/935-936), Ebû Ahmed Alî b. el-Hüseyin el-Bağdâdî el-Dîbâcî, Ebü'l-Hüseyin Alî b. Muhammed b. Ahmed b. İsmâil el-Bahrî, Ebü'l-Hüseyin Alî b. İsmâil el-Fakih, Ebü'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin b. Abdullah b. Muhammed b. Abdullah el-Hüseynî, Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyd el-Hüseynî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ömer el-Dînûrî, Ebü'l-Feth Ahmed b. Alî b. Hârûn el-Mencem, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hasan b. Fazl b. Me'mûn (öl. 365/975-976), Ebü'l-Ferc Alî b. el-Hüseyin (öl. 356/966-967),[107] Ebû Abdullah el-Hasan b. Alî es-Sûfî, Ebû Abdullah el-Hüseynî b. Alî el-Gazûnî, Ebû Abdullah el-Velîdî el-Kadî, Ebû Hasan el-Betî (öl. 403/1012-1013), Ebü'l-Hüseyin ez-Zâhid, Abdulvâhid b. Nasr b. Muhammed Ebü'l-Ferc el-Hazûmî (öl. 398/1007-1008), Ebû Abdullah Muhammed b. Zeyd b. Alî b. Ca'fer (öl. 377/987-988), Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ el-Gazûnî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Mehlebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûsi b. Abdullah el-Kûfî el-Cehşiyârî (öl. 331/941-942), Ebû

[104] Muhammed Ebû Zehra, *İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1976), 187-189.

[105] Cedbân, "Mukaddime", 1/34.

[106] Ebû Sâ'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî Sem'anî, *et-Tahbir fi'l-mu'cemu'l-kebîr*, thk. Münire Nâci Sâlim (Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1975), 2/122.

[107] Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübela*, 16/201. Eserde Arap tarihçisi ve nesep uzmanı olduğu belirtilmektedir.

Muhammed el-Hasan b. Hümeze el-Hüseynî (öl. 358/968-969), Dâvûd b. Mübârek, Abdurrahman b. Ebî Hâtim (öl. 327/937-938) , Amru b. zî mera'l-Hemadânî, el-Kadî Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Hârûn ed-Dabî (öl. 409/1018-1019), Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed el-Kelâ'i (öl. 404/1013-1014), Ebû Abdullah Muhammed b. Bindâr el-Amilî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. el-Üstâz, Ebû el-Hüseyin en-Nehavî.[108]

1.3.3.5.Öğrencileri

Kaynaklara bakıldığında Abdülkerim Cedbân hariç diğer kaynakların Nâtık'ın öğrencilerine yer verilmediği görülmüştür. Abdülkerim Cedbân *el-Müczî*'nin mukaddimesinde müellifin öğrencisi olarak şu altı ismi zikreder:

Ebü'l Haşim Muhammed b. Yahyâ b. Hüseyin (öl. 433/1041-1042), Ebû'l-Hasan Alî b. Abdullah, es-Seyyid Ebû'l-Kâsım el-Hasenî, Ebû Sa'd Yahyâ b. Tâhir b. el-Hüseyin es-Seman er-Râzî (öl. 447/1055-1056), Muhammed b. Ca'fer el-Hasenî (öl. 455/1063), el-Kadî Yusuf el-Hatîb.[109]

Ebû Haşim el-Hasan b. Abdurrahman b. Yahyâ b. Abdullah b. Hüseyin İbnü'l-Kâsım b. Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil. İbrâhim b. Hasan b. Hasan b. Alî b. Ebi Tâlib[110] (öl. 433/1041-4042), Hicaz'da doğup büyüdü. Babası Nâtık-Bilhak'ın vefatından sonra hicri 426 yılında imametini ilan etti. Nefsüzzekiyye lakabını almıştır. *Siyaseti'n-nefs* ve *Kitabü'd-davâ* adında kitapları vardır.[111]

el-Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Hevsemi (öl. 5. yy), Nâtık-Bilhak ve kardeşi Müeyyed-Billâh'ın öğrencilerindendir. Kâdı Yusuf ile Nâtık-Bilhak'tan ders almıştır. *el-İfâde fî fıkhi'l-Müeyyed-Billâh* ve *ez-Ziyadatü'l-İmam Müeyyed-Billâh* adından eserleri bulunmaktadır.[112]

Tâhir b. el-Hüseyin b. Alî b. el-Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasan b. es-Seman er-Râzî (öl. 484/1091-1092), Zeydi imam ve âlimlerindendir. İlme olan düşkünlüğü ile bilinmektedir. Abdülkerim Cedbân, *el-Müczî* mukaddimesinde vefat tarihini h.447 olarak

[108] Cedbân, "Mukaddime", 1/33-36.
[109] Cedbân, "Mukaddime", 1/37.
[110] Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 2/170.
[111] Vecih, *A'lâm*, 323-324.
[112] Vecih, *A'lam*, 312.

belirttiği halde *Âlamü'l-müellifîne'z-Zeydiyye* adlı eserde hicri 484 sonrası bir tarih olacağı belirtilmektedir.[113]

Muhammed b. Ca'fer el-Hasenî, Nâtık-Bilhak'ın bir diğer öğrencisidir. Kaynaklarda hayatı ve vefatı hakkında bilgi bulunamamıştır. Ancak Nâtık-Bilhak'ın hadis eseri *el-Emâli'*yi naklettiği bilinmektedir.[114]

Nâtık-Bilhak'ın öğrencilerinden olan Kâdı Yusuf el-Hâtib'in hayatı ve vefatı hakkında bilgi bulunamamıştır. Ancak tezimizin ana konusu olan *et-Tahrîr*'in Yusuf el-Hâtib tarafından nakledildiği bilinmektedir.[115]

Mezhep içinde İbn Ebü't-Tayyib olarak bilinen Ebû'l-Hasan Alî b. Abdullah'ın hayatı ve vefatı hakkında bilgi bulunamamıştır.[116]

1.3.4. Eserleri

1.3.4.1. Fıkha Dair Eserleri

et-Tahrîr fi'l-keşfi an nüsusu'l-eimme en-nehârîr Zeydi fürû literatürünün en önemlilerindendir. Özel, vakıf ve üniversite kütüphaneleri dâhil pekçok nüshası bulunan önemli bir eserdir. Nâtık-Bilhak'ın, Kâsım b. İbrâhim ve Yahyâ b. Hüseyin gibi Yemen Zeydilerinin görüşlerine yer verdiği önemli bir fıkıh kitabıdır.[117] Müellif bu eserinde Zeydi fıkhını birleştirme ve sistemleştirme gayesinde olduğu söylenebilir. 1998 yılında Muhammed Yahyâ eserin tahkiki, basımı ve neşrini gerçekleştirmiştir. Araştırmamızın odağında bulunması nedeniyle ikinci bölümde müstakil olarak incelenecek olan bu eser fakihin öğrencilerinden olan Kadî Yusuf el-Hâtip tarafından nakledilmiştir.

el-Müczî fî usul-i fıkh günümüze ulaşan ilk müstakil Zeydi usul kitaplarındandır. İki cilttir. Geniş ve tafsilatlı bir eserdir. Usul ilmînde eşi benzeri olmayan, önemli bir kitaptır. İlk olarak Ebû Zünayd, *el-Müczî*'yi *Şerhu'l-'umed* olarak, Kadî Abdülcebbâr'ın (öl. 415/1025) *el-'Umed* adlı ünlü eserinin şerhi olarak iki cilt halinde basmıştır. Ancak

---

[113] Vecih, *A'lam*, 249.

[114] Abdullah el-Azzi, "Mukaddime", *Teysiru'l-metâlib fi emali Ebi Tâlib* (San'a: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 2002), 36.

[115] İbrâhim b. Mecdüddin b. Muhammed el-Müeyyedi - Hâdî b. Hasan b. Hadi Hamzi, "Mukaddime", *et-Tahrîr* (Sa'de: Mektebetu Ehli'l-Beyt, 2011), 17.

[116] Üzüm, "Nâtık-Bilhak", 32/439.

[117] Müeyyedi - Hamzi, "Mukaddime", 18.

Abdülkerim Cedban bunun yanlış olduğunu, bu eserin Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczî* eseri olduğunu ortaya çıkarmıştır. Böylece *el-Müczî* dört cilt olarak basılmıştır. Ayrıca Abdülkerim Cedban, bu eserin Ebû Abdullah el-Basrî'nin ünlü usul eseri *el-Mu'temed*'ine eş değerde olduğunu belirtmiştir.[118]

Kitabü't-tezkirati'l-fıkh fürû-i fıkıh kitabıdır. *el-Ezhâr*'ın şarihlerinden el-Cündari[119] ve Hâdî b. İbrâhim el-Vezir, *Hidâyetü'l-ragıbîn* adlı kitabında bu eseri zikretmiştir.[120]

Cevami'u'l-edille fî usûli'l-fıkh olarak da bilinen *Cami'u'l-edille fî usûli'l-fıkhı ve illetihi* Zeydi usul kitabıdır. Orta hacimde bir eserdir. eş-Şehid Humeyd kitabında bu eserden bahsetmiştir.[121]

*Şerhu't-Tahrîr, et-Tahrîr'*in on iki veya on altı ciltlik şerhidir.[122] Delillere ve illetlere genişçe yer verilmiştir. Hâdî-İlelhak'ın kitaplarında yer almayan görüşleri de tercih ettiği bilinmektedir.[123]

en-Nâzım, Deylem-Taberistan fakilerinden Hasan el-Utrûş'un fıkhına dair kaleme aldığı eserdir.[124] Hâdî b. İbrâhim el-Vezir kitabında bu eserden bahsetmiştir.[125]

1.3.4.2. Tabakata Dair Eserleri

el-İfâde fî tarihi'l-eimmeti's-sâde, Zeydi imamlarının anlatıldığı günümüze kadar ulaşmış önemli bir tabakat kitabıdır. Kitapta 360/970-971 yılına kadar yaşamış Hasenî ve Hüseynî olan Zeydi imamların hayatına yer verilmiştir. Mehdi-Lidinillâh Muhammed b. Hasan ed-Dai İlelhak'a göre bu eser Hâdî-İlelhak'ın eserlerindeki bilinmezlikleri gideren önemli bir kitaptır. Ayrıca Ahmed b. İbrâhim el-Hasenî bu kitabı eserlerine kaynak olarak

[118] Cedbân, "Mukaddime", 1/59; Vecih, *A'lâm*, 1123.

[119] Seyyid Ahmed Hüseynî, *Müellefatü'z-Zeydiyye* (Kum: Mektebetü Ayetullahi'l-Uzma el-Mar'aşi en-Necefî, 1453), 1/140.

[120] İbrahim Yahyâ Abdullah ed-Dersi, "Mukaddime", *Kitabü'd-di'ame fi'l-imame* (Merkezü İmam Mânsur-Billâh, 2018), 9.

[121] Cedbân, "Mukaddime", 1/43.

[122] Vecih, *A'lâm*, 1122.

[123] Hüseynî, *Müellefatü'z-Zeydiyye* , 2/83.

[124] Hüseynî, *Müellefatü'z-Zeydiyye*, 3/90.

[125] Dersi, "Mukaddime", 9.

kullanmıştır. Pek çok farklı nüshası bulunmaktadır. Merkez-i Ehl-i Beyt li'd-Dirasati'l-İslâmiyye tarafından 2001'de basılmıştır.[126]

el-Hâdâ'ik fî ahbâri zevi's-sevâbık, el-İfâde kitabından daha kapsamlı ve geniş hacimli olan imamları ele alan kitabıdır.[127] Kılıçla veya kılıçsız emr-i maruf'u yerine getirmeye uğraşan imamları ele alır. Hüseyin b. Alî'den gelen rivayetlere yer verdiği görülür. Bu eser Nâtık-Bilhak tarafından *el-İfâde*'nin mukaddimesinde zikredilmiştir.[128] Mektebetü's-Sâde tarafından Fazıl Muhammed Kâsım Abdullah Haşimi yardımlarıyla basılmıştır.

1.3.4.3. Kelam ve Akaide Dair Eserleri

1) Kitâbü'd-di'âme fî tesbiti'l-imame. Nâtık-Bilhak'ın Ehl-i beyt vurgusu ve imamları ele alan usulu'd-dine ait bu kitabı[129] İbrahin Yahyâ Abdullah ed-Dersî tarafından 2018 yılında tahkik edilmiştir. Şehid Humeyd, bu kitabın değişik bir kitap olduğunu, farklı istinbat ve delillerle imameti savunduğunu ve kendilerine imamet ile ilgili yöneltilen soruları cevapladığını anlatır.[130] Tek ciltten oluşur. Farklı nüshaları tahkik edilmiştir. İlk olarak *Nusretü mezahibi'z-Zeydiyye* olarak basılmışken daha sonra bu değiştirilmiş ve *Kitabü'd-di'ame*'ye karar verilmiştir.[131]

Bu kitap özellikle Hz. Ali ve oğullarının imamette hak sahibi olduklarına, bir kişinin imam olma şartları,[132] keyfiyyeti ve sübutu hakkında şüpheye düşen veya inkâr eden kişilere reddiye olarak kaleme alınmıştır.

Nâtık-Bilhak, bu konunun doğruluğunu ispat ederken nakli ve akli deliller kullanır. İlk olarak Hz. Ali'nin imametinin delillerinden bahseder ve burada Gadir-i Hum olayı,[133] velayet ayeti olarak bilinen "Sizin dostunuz ancak Allah'tır, Resûlüdür ve Allah'ın

[126] Vecih, *A'lâm*, 1121.

[127] Vecih, *A'lâm*, 1123.

[128] Hüseynî, *Müellefatü'z-Zeydiyye*, 1453, 1/140.

[129] Hüseynî, *Müellefatü'z-Zeydiyye*, 1453, 1/140.

[130] ed-Dersî, "Mukaddime", 11.

[131] Vecih, *A'lâm*, 1123.

[132] Kişinin imam olabilmesi için öncelikle Ali soyundan gelmeli, din, zühd, ilim ve takvada önde gelmeli ve imameti talep etmek için huruc etmelidir. bk. Ebu Mansur el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 29.

[133] Şiîlerin, Hz. Muhammed'in Gadîr-i Hum mevkisinde Hz. Ali'yi kendisinden sonra halife olarak tayin ettiğini iddia ettikleri olaya denir. bk. Fığlalı, "Gadîr-i Hum", 13/279-280.

emirlerine boyun eğerek namazı kılın, zekâtı veren mü'minlerdir."[134] ayeti, tahkim olayı ve sakaleyn hadisi,[135] efdal varken mefdulün imametinin caiz oluşu gibi hususlara yer vererek imametin Hz. Ali ve oğullarının hakkı olduğunu dile getirir. Daha sonra Zeydi imamet şartlarından bahseder ve adalet vasfını vurgular. Sakaleyn hadisi, *ıstafâ* ayeti olarak tanınan "Şüphesiz Allah, Âdem'i, Nuh'u, İbrâhim ailesini ve İmran ailesini birbirinden gelmiş birer nesil olarak seçip âlemlere üstün kıldı. Allah, her şeyi hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir." Ayeti,[136] Hac Suresinde yer alan "Allah uğrunda hakkıyla cihad edin. O, sizi seçti ve dinde üzerinize hiçbir güçlük yüklemedi. Babanız İbrâhim'in dinine uyun. Allah, sizi hem daha önce hem de bu Kur'an'da müslüman diye isimlendirdi ki, Peygamber size şahit olsun, siz de insanlara şahit olasınız. Artık namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin ve Allah'a sarılın. O, sizin sahibinizdir. O, ne güzel sahip, ne güzel yardımcıdır."[137] ayeti ile sefine hadisi[138] gibi nakli delillerden yararlanarak Ehl-i beytin icmâının hak olduğunu açıklar. Bu temelden yola çıkarak Ehl-i beytin biat ettiği imamın da hak olduğunu iddia eder.[139]

2) Ziyâdâtü'l-şerhu'l-usûl. Bu eserin varlığına Humeyd b. Ahmed el-Muhallî, *el-Hadaiki'l-Verdiyye* adlı eserinde işaret etmektedir. Kelama dair bir eserdir. Kelam ilminin Zeydi mezhebi içindeki yerini ele alır.[140]

3) Şerhu'l-bâliği'l-müdrik. Hâdî-İlelhak'ın *Bâliğü'l-müdrik* adlı muhtasar eserinin şerhidir. 1997 yılında San'a'daki Mektebetü Merkezi Bedr ve muhakkik Muhammed b. Yahyâ tarafından tahkik edilip yayınlanmıştır.[141] Akaid meseleleri derslerde okutulan önemli konulardır. Bundan dolayı mezhepler akaid konularına ve eserlerine önem vermişlerdir. Bunlardan biri de Hâdî-İlelhak'tır. Hata ve müdahalelerden uzak, selim bir akaid esere ulaşmak için kaleme aldığı bu eser Zeydi eserler içerisinde önemli bir

[134] *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 191 el-Mâide 5/55.

[135] "Ben, size iki değerli şey bırakıyorum: Birincisi Allah'ın kitabı, ikincisi Ehl-i beytimdir."

[136] Al-i İmrân 3/33-34.

[137] Hâc 22/78.

[138] Manası şöyledir: Ehl-i beytimin aranızdaki misali Nuh'un gemisi gibidir; kim ona binerse kurtulur ve kim ondan uzak dururs boğulur.

[139] ed-Dersi, "Mukaddime", 1-3.

[140] el-Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 2/166.

[141] Vecih, *A'lâm*, 1122.

yerdedir. Nâtık-Bilhak bu eseri şerh ederek eserin faydasına fayda eklemeyi amaçlamıştır.[142]

4) Mebâdilü'l-edille. Kelam ilmine ait bir eserdir. İmam Abdullah b. Hümeze tarafından zikredilmiştir. Muhalif şüphelere cevap vermek amacıyla yazılmıştır. Usulu'd-din'i ele aldığı eseridir.[143]

5) Kitâbü'l-mesâbih. Nâtık-Bilhak'ın Zeydi usulüne karşı olanlara yazdığı bir reddiyedir. Nâtık bu eserinde Vezir Hasan Mesâbi için dalâlette olan fırkaları sınıflandırmıştır.[144]

1.3.4.4. Hadise ve Diğer Alanlara Dair Eserleri

Müellifin el-Emâli adlı eseri Zeydi kaynaklarda sünnet; kavli, fiili ve takrîri sünnet olarak ele alınır ve Kur'an-ı Kerim'den sonra ikinci kaynak statüsündedir. Bu sebeple sünnetin doğru tespiti büyük bir önem taşır. Hz. Muhammed'den yalan isnat edenlerin cehenneme gideceğine dair rivayet edilen hadis bu konuda bir uyarı niteliğindedir. Zeydiler de bu konuda dikkatli çalışmalar yapmışlar ve Ehl-i beyt olarak belli kriterler oluşturmuşlardır. Bunlardan bazıları hadis kabulünde dört şahit şartı, sünnetin Kur'an'a arzı, mütevatir hadislerin kabulü, Ehl-i beyte mensup adil ve zabt sahibi ravilerin öncelenmesi ve iki sika ravinin birbirine zıt görüş sunmaları halinde hüccet getirenin hadisinin kabul olacağıdır. Hadis ve hadis ilimlerinin Zeydilerde büyük bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Bu konuda pek çok eser kaleme alınmıştır. Zeyd b. Ali'nin *Mecmu*u, Kâsım er-Ressi'nin *Kitabu'l-feraiz ve's-sünen* ve *Kitabu'l-mesaik* adlı eserleri, Hâdî-İlelhak'ın *el-Ahkâm* eseri bunlardan birkaçıdır.

Teysiru'l-metâlib fî emâli Ebi Tâlib[145] veya *el-Emâli Ebi Tâlib* olarak da bilinen bu eser Zeydi hadis kitapları içerinden önemli bir yere sahip hadis kitabıdır. Tek ciltten ve 64 babtan oluşan bu kitap Kadî Muhaddis Ca'fer b. Ahmed b. Abdüsselâm (öl. 574/1178-1179) tarafından yeniden bab düzenlemesi ve tertibi yapılmıştır. Nâtık-Bilhak, garip hadisleri bir araya topladığı bu eserinde sıhhatini teyit ve tenkit etmeden bir hadisin rivayetine yer vermemiştir. Hadisin vürud sebebine dikkat etmiş, güvenilir imamdan

[142] Muhammed Yahyâ Sâlim Azzan, "Mukaddime", *Şerhu'l-bâliği'l-müdrik*, thk. (San'a: Mektebetü Bedr, 1997), 17-20.

[143] Hüseynî, *Müellefatü'z-Zeydiyye*, 1453, 1/83.

[144] Hüseynî, *Müellefatü'z-Zeydiyye*, 1453, 3/26.

[145] Sübhânî, *Mu'cem*, 2/265.

nakledilmesine özen göstermiş ve Ehl-i beyte mensup dindar, fakih raviyi öncelemiştir. Talebelerinde Muhammed b. Ca'fer el-Haseni tarafından nakledildiği bilinmektedir.

el-Emâli, iki kere tahkik edilmiş ve basılmıştır. İlki Daru Mektebetü Hayat tarafından hatalı olarak basılmıştır. Diğeri ise Müessetü'l-Alemiyye ve Muhammed b. Yahyâ tarafından yapılan tahkikte hatalarından arındırılmış olan basımdır.[146]

Müellifin biyografisine dair kaynaklarda yukarıdakilere ek olarak ona şu iki eserin de nispet edildiği görülmektedir: *Kitab fî fenni'l-latif*, *Divanü'l-Hârunî*.[147]

[146] Vecih, *A'lâm*, 1121.

[147] Cedbân, "Mukaddime", 1/44.

İKİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK *ET-TAHRÎR*

Birinci bölümde Nâtık-Bilhak'ın eserleri ana hatlarıyla ele alınmıştı. Bu bölümde ise fakihin telif ettiği fürû-i fıkıh eseri *et-Tahrîr* müstakil olarak ele alınacaktır. İlk olarak eserin adı, yazılış amacı ve tahkiklerinden bahsedilecektir. Daha sonra müellifin eseri kaleme alırken kaynak olarak kullandığı Zeydi fakihlere müstakil başlıklar halinde yer verilecektir. Son olarak ise eserin konu sistematiği ve yöntemi konu edilecektir. Bu kısımda *el-Ezhâr*, Hâdî'nin *el-Ahkâm*'ı ve Kudûrî'nin *el-Muhtasar*'ı ile karşılaştırmalı olarak incelenmesi tercih edilmiştir. Bunun amacı Nâtık-Bilhak'ın eseri telif edilirken en çok yararlandığı eser olan *el-Ahkâm*, aynı dönem Hanefî muhtasar eseri *el-Muhtasar* ve Zeydî mezhebinin müteahhirîn döneminin en önemli klasik fıkıh metni olan *el-Ezhâr* konu sistematiği açısından benzer ve farklılıklarını ortaya koymaktır.

Nâtık Bilhakk'ın özellikle usul ve fürû alanında yazdığı eserlerle Zeydi fıkhında önemli bir yere sahip olduğunu düşünmekteyiz. Yücel, Ekinci gibi araştırmacılar yazdıkları makalelerde Nâtık-Bilhak'ın usuldeki önemine ve *el-Müczî* eserine değinmişlerdir. Bu çalışmamız ise Nâtık-Bilhak'ın usûl anlayışına ve bu alanda ele aldığı eserlere çok yer vermeden özellikle *et-Tahrîr* adlı eserinden hareketle onun Zeydi fıkhındaki yerini merkeze almıştır.

2.1. Eserin Adı ve Yazılış Amacı

Eserin tam adı *et-Tahrîr fi'l-keşfi an nüsusi'l-eimmeti'n-nehârir*'dir. Ancak daha çok kısaca *et-Tahrîr* veya *Kitâbü't-tahrîr* olarak bilinir. Tahrîr; sözlükte yazıyı ve hesabı temize çekmek, yazmak, kaleme almak, özgürleştirmek, kaydetmek, deftere geçirmek gibi anlamlara gelmektedir.[148]

et-Tahrîr, Kâsım er-Ressî, Hâdî-İlelhak ve onların çocuklarının fıkhını ve şer'i meselelere bakış açılarını bir araya getirerek daha öz bir fıkıh haline getirmek için telif edilmiş bir kitaptır. Diğer bir ifade ile kaynak olarak kullandığı fakihlerin görüşlerinin özet halde kaleme alınmış halidir. Bunu yaparken de naslara ve illetlere dayanmıştır. Nâtık-Bilhak, bu kitapta geçen rivayetlerin Kâsım er-Ressî ve Hâdî-İlelhak'tan gelen en meşhur naslar

[148] Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2014), "Tahrîr", 197.

olduğunu ve kitabında yer vermediği görüşlerin meşhur rivayetlerle karışmaması amacıyla kitabında yer vermediğinden bahseder.[149] Çünkü bu rivayetler tahric yoluyla elde edilen görüşlerdir. Muhtasar bir eser olduğundan bu rivayetlerin isnadına yer vermemiştir. Böylece mezhebin konular üzerindeki hüküm çıkarma metodunun yani usulünün kolaylaşması ve netleşmesini arzulamıştır. Bunu yaparken de kendisine gelen konu sistematiğini çok değiştirmeden güzelleştirmeye çalışmıştır.[150]

2.2. Eserin Nüshaları ve Tahkikleri

et-Tahrîr'in bilinen iki nüshası bulunmaktadır. Bunların ilki Mektebetü Mevlâna İmamü'l-Hücce'de bulunur. Nüsha Mecdaldin b. Muhammed el-Müeyyedî tarafından 19 Şaban 598 yılında tamamlanmıştır. İkinci nüsha ise Mektebetü's-Seyyid el-Alemi'de bulunur. Bu nüshayı Muhammed b. Ahmed b. Hasan Ebû Alî 25 veya 30 Cemaziyelevvel 1074 senesinde tamamlamıştır.

et-Tahrîr tek ciltten oluşur. Eser, birkaç kere tahkik edilmiştir. İlk olarak 1997 yılında Yahyâ Sâlim 'Azzan tarafından tahkik edilen eser Mektebü'l-Bedr'den *et-Tahrîr fi'l-fıkh* adıyla yayınlanmıştır. Daha sonra ise Murtazâ e-Mahatvari Mektebetü'l-Bedr'den *et-Tahrîr fi'l-keşf an nusüsi'l-eimmeti'l-nehârîr* adıyla tekrar çıkarılmasına vesile olmuştur. Diğer bir örnek ise İbrâhim b. Mecdüddin b. Muhammed el-Müeyyedî ve Hâdî b. Hasan b. Hâdî Hamzi tarafından tahkik edilen Sa'de'de Mektebetü Ehli'l-Beyt tarafından 2011 yılında basılan eserdir. Bu eser *et-Tahrîr* olarak basılmış ve 647 sayfadan oluşmaktadır. Çalışmamızda kitabın bu baskısı esas alınmıştır.

2.3. Eserin Şerhleri

Nâtık-Bilhak'ın kendi eserine yazdığı *Şerhu't-Tahrîr* haricinde bildiğimiz başka bir şerhi bulunmamaktadır.

2.4. Eserin Kaynakları

Nâtık-Bilhak bu eserini kendisinden önceki Zeydi imamı olan kardeşi Müeyyed-Billâh'la birlikte özel bir amaç üzerine kaleme almıştır. Bu amaç ise Kasımiyye ve Hâdeviyye olarak iki grup halinde gelen Zeydi fıkhını tek bir düzen üzerinde toplayabilmek ve Zeydi

[149] Müeyyedî - Hamzî, "Mukaddime", 18.

[150] Ebû Tâlib Yahyâ b. Hüseyin b. Harun el-Alevi el-Haruni et-Tâlibi ez-Zeydi Nâtık Nâtık-Bilhâk, *Tahrîr*, thk. İbrâhim b. Mecdüddin b. Muhammed el-Müeyyedi, Hadi b. Hasan b. Hadi Hamzi (Sa'de: Mektebetu Ehli'l-Beyt, 2011), 13.

fıkhının usul-fürûnun kalıcılığını sağlamaktır. Bunu yaparken de belli imamların kitaplarını ve fıkıh görüşlerini temel almışlardır. Bu fakihler şunlardır:

1) Ebû Muhammed el-Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim el-Haseni el-Alevi er-Ressî,
2) Kâsım er-Ressî'nin oğlu Muhammed,
3) Torunu Yahyâ b. Hüseyin Hâdî-İlelhak,
4) Hâdî-İlelhak'ın oğlu Muhammed el-Murtazâ,
5) Hâdî-İlelhak'ın diğer oğlu Ahmed en-Nasır,
6) Hasan el-Utrûş,[151]
7) Ebû Abbas el-Hasenî.

2.4.1. Kâsım b. İbrâhim er-Ressî (öl. 246/860)

Tam adı Ebû Muhammed Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib olan Kâsım b. İbrâhim hicri 196 yılında Medine'de dünyaya gelmiştir. Annesi Hind binti Abdülmelik'tir.[152] Babası İbrâhim ise Zeydi ve Hasenî soyuna mensup Ehl-i beyt üyesidir. Künyesi Ebû Muhammed olan Kâsım b. İbrâhim, Medine yakınlarındaki Ress dağına yerleşmesi sebebiyle Ressî lakabını almıştır.[153] Muhammed, Hasan, Hüseyin ve Süleyman adlarında oğulları vardır.[154] Oğlu Hüseyin'in evladı Yahyâ ileride Yemen Zeydi Devletini kuracak ve Hâdî-İlelhak olarak ünlü olacaktır.

Ehl-i beyt içinde yetişen Ressî, Zeydi kaynaklarda fakih, muhaddis, şair, zahid, din ehli, cesur, cömert gibi pekçok vasıfla anlatılır. Bunlar aynı zamanda Zeydi düşüncesinde imam olma şartlarıdır. Kardeşi Muhammed b. İbrâhim imam olduğu sırada kendisi Mısır'da bulunmaktaydı. Hicri 218 yılında kardeşinin vefatından sonra Hicaz'a geldiği ve burada biat alarak hicri 220 yılında imam olduğu kaynaklarda geçmektedir. Abbâsîlere karşı çıktığı bu yolda Halife Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh el-Abbâsî (öl. 277/842) tarafından saldırıya uğramış ve kaçmak zorunda kalmıştır. Bu kaçış sonucunda Medine yakınlarında bulunan Ress dağına

[151] Müeyyedî - Hamzî, "Mukaddime", 18.
[152] Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 2/1.
[153] Vecih, *A'lâm*, 759.
[154] Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 2/6.

sığınmış ve buraya yerleşmiştir. Vefat edene kadar burada yaşamış ve çocuklarını burada yetiştirmiştir.[155]

Zeydi geleneğinde çok önemli bir yeri bulunan Kâsım b. İbrâhim, tezimizin de konusu olan Nâtık-Bilhak'ın yetiştiği Taberistan-Deylem Zeydi kültürünün oluşmasında temel etkenlerden biridir. Kâsım b. İbrâhim'in fıkhî görüşleri Kasımiyye adıyla devam etmiş ve Hicaz, Taberistan-Deylem Zeydilerini etkilemiştir. Usûl konusunda da temel taşları ortaya koyan Kâsım b. İbrâhim'in, Mu'tezile düşüncesine benzer olarak adalet ve vaad-vaid vurgusu yapması dikkat çekicidir.[156] Mezhebin sistematikleştirilmesi konusunda Hâdî-İlelhak ile sacayaklarından biri olan Kâsım b. İbrâhim'in kaynaklarda otuzdan fazla eseri olduğu kabul edilmektedir. Bütün konuları içeren bir eseri olmasa da görüşlerini risaleler üzerinden aktarmıştır. *el-Usulü'l-hamse, Usulü'l-adl ve't-tevhid, Tefsiru'l-Kur'an, Redd ala'l-ravafız, Siyasetü'n-nefs, Kitabü's-salâtü'l-yevm ve'l-leyl, Kitabü't-tahare, Nasih ve'l-mensuh* bu eserlerden bazılarıdır.[157]

2.4.2. Muhammed b. Kâsım er-Ressî (öl. 284/897-898)

Tam adı Muhammed b. Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim b. Hasan b. Hasan b. Alî b. Ebî Tâlib olan Muhammed b. Kâsım olan bu alim Medine'de dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak Bağdat, Basra, Horasan, Şam, Mısır gibi pekçok yere seyahat ettiği ve burada Hâdî-İlelhak'ın görüşlerini yaymak için çaba gösterdiği belirtilmektedir.[158]

el-Usulü's-semaniyye, Tefsiru'l-Kur'ân-ı Kerim, eş-Şerhu ve't-tebyin gibi eserleri olduğu söylenmektedir.[159]

2.4.3.Yahyâ b. Hüseyin (öl. 298/911)

İmamü'l-A'zam Hâdî-İlelhak olarak tanınan Ebü'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyin b. Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim b. Hasan b. Hasan b. Alî b. Ebi Tâlib hicri 245 senesinde Medine'de dünyaya gelmiştir.[160] Annesi Ümmü Hasen binti Hasan b. Muhammed b.

[155] Vecih, *A'lâm*, 760.
[156] Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 2/7.
[157] Vecih, *A'lâm,* 760-763.
[158] Vecih, *A'lam*, 978.
[159] Vecih, *A'lam,* 978-979.
[160] *Muhallî, el-Hadâiku'l-verdiyye*, 2/25.

Süleyman b. Davud b. Hasan b. Hasan b. Ebi Tâlibtir. Doğumu ile dedesi Kâsım b. İbrâhim'in vefatı arasında bir sene vardır. Yahyâ ismini dedesi tarafından verildiğini söyleyen kaynaklar vardır.[161] Muhammed el-Murtazâ, Ahmed en-Nâsır, Fatıma, Zeynep ve Hasan adında çocukları olduğu bilinmektedir.[162] Muhammed el-Murtazâ ve Ahmed en-Nâsır babaları gibi Zeydi imamı olmuş ve ilimle ilgilenmişlerdir. Nâtık-Bilhakk'ın onların fıkhî birikimlerinden faydalandığı ve bu birikimi eseri *et-Tahrîr*'e kaynak olarak kullandığı bilinmektedir.

Ehl-i beyt ilmî geleneği içinde büyüyen Hâdî-İlelhak zekâsı ve güçlü hafızası ile dikkat çekmiş ve genç yaşta iken ünü çevre illere yayılmıştır. Hâdî-İlelhak hareketli ve yoğun bir hayat yaşamış ve Yemen Zeydi Devletini kurarak mezhebini kurumsallaştırmıştır.[163] Yemen Meliki Ebû Atahiyye el-Hedevânî'nin Ressi dağını ziyaret için geldiğinde kendisini davet etmesiyle Yemen'e giden Hâdî-İlelhak, dedelerinin toprağından çıkarak mezhep için yeni bir gelişme ve yayılma imkânı ortaya koymuştur.[164] Burada İslâm dinini yaymak için uğraşmıştır. Karmatilerle uğraşan Yemen devletine destek vermiş ve Karmatilerin o topraklardan çıkarılmasında yardımcı olmuştur.

Kaynaklarda fakih, muhaddis, âlim, mücahid, müçtehid gibi farklı şekilde tanımlanan Hâdî-İlelhak, Zeyd b. Ali'den sonra mezhebinin en itibarlı alimi kabul edilir. İlmi olarak pek çok eser veren ve mezhebi etkileyen Hâdî-İlelhak, Zeydi fıkhî yönelişlerden olan Hâdeviyye'nin kurucu kabul edilir.[165] Özellikle onun *Camiu'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*'ı Zeydi fıkhında önemli bir eser ve Nâtık-Bilhak'ın temel referans kaynağıdır. Bu eser dışında *el-Müntehab, Kitabu'l-kıyas, Menasiku'l-hac, Kitabu'l-ferâiz, el-Bâliğu'l-müdrik*'in de aralarında bulunduğu 40'tan fazla eser telif ettiği kaynaklarda geçmektedir.[166]

Hâdî-İlelhak 53 yıllık yaşamının 18 yılını imam olarak geçirmiştir. Hicri 298 yılında vefat etmiş ve Sa'de şehrine defnedilmiştir.[167]

---

[161] Nâtık Bilhak, *el-İfâde fi tarihi'l-eimmeti's-sâde* (Sa'de: Mektebetu Ehli'l-Beyt, 2014), 86.

[162] Nâtık Bilhak, *el-İfâde*, 92.

[163] Vecih, *A'lâm,* 1103.

[164] Nâtık Bilhak, *el-İfâd*e, 92-93.

[165] Vecih, *A'lâm*, 1103.

[166] *Muhallî, el-Hadâiku'l-verdiyye*, 2/29.

[167] Nâtık Bilhak, *el-İfâde,* 99-100.

2.4.4. Muhammed el-Murtazâ (öl. 310/922-923)

Tam adı Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Yahyâ b. Hüseyin b. Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim b. Hasan b. Ebî Tâlib'tir. Annesi Fatıma binti Hasan b. Kâsım b. İbrâhim'dir.[168] Hicri 278 senesinde Medine'de dünyaya gelmiştir. Babası ve dönemin ulemasından ders almıştır.[169] Babası ile cihat etmiştir. Kâsım Ebû Muhammed, İsmâil, İbrâhim, Ali, Abdullah, Musa, Hasan ve Hüseyin adında evlatları vardır.[170]

Murtazâ-Lidinillâh, babasının vefatından sonra halkın da desteğini alarak Sa'de şehrinde imamlık makamına geçti. Hemedan, Necran, Havlan gibi bölgelere hükmetmiştir.[171] 6 ay gibi kısa bir dönem imamlık yapan Muhammed el-Murtazâ 32 yaşında iken vefat etmiş ve babası Hâdî-İlelhak'ın yanına defnedilmiştir. İmamlığı hicri 301 yılında kardeşi Ahmed en-Nâsır'a devreden Murtazâ hicri 310 yılında Sa'de şehrinde vefat etmiştir.[172] Dünya işiyle az ilgilenmesi ve ibadete olan düşkünlüğü ile tanınmıştır

Selefleri gibi hem ilmî hem de ahlaki olarak kendini yetiştirmiş bir âlimdi. Özellikle usul ile ilgilendiği bilinmektedir. *Kitabu'l-izah, Kitabü'n-nevazil, Evcebtü'l-mesâil'il-mukallî* gibi eserleri bulunmaktadır.[173]

2.4.5. Ahmed en-Nâsır (öl. 325/936-937)

Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Hüseyin b. Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil b. İbrâhim b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Tâlib, Medine'de dünyaya gelmiştir.[174] Doğum tarihi hakkında kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Kâsım Ebû Muhammed, Fatıma, İsmâil, Hasan, Ca'fer, Yahyâ adında çocukları vardır.[175]

İmam Nasır-Lidinillâh adıyla ünlenmiştir. Büyük imamlardan olup âlim, müçtehid, mücahit, zahid gibi üstün özellikleri olduğu belirtilir. Babası Hâdî-İlelhak vefat ettiğinde nerede olduğu bilinmediğinden gaip olarak kabul edilmiştir. Bundan dolayı imam, kardeşi Muhammed el-Murtazâ olmuştur. Geri döndükten sonra kardeşi imameti ona devretmiş

[168] Nâtık Bilhak, *el-İfâde,* 114.
[169] Vecih, *A'lâm*, 1013.
[170] Nâtık Bilhak, *el-İfâde*, 115.
[171] Vecih, *A'lâm*, 1013.
[172] Nâtık Bilhak, *el-İfâde*, 115.
[173] Vecih, *A'lâm*, 1013-1015.
[174] Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye,* 2/88.
[175] Nâtık Bilhak, *el-İfâde*, 116.

ve İmam Ahmed en-Nasır dönemi başlamıştır. Babasının yolunu devam ettirip iyi bir siyaset yürütmeye çalışmıştır. Babası gibi o da Karmatilerle mücadele etmiş ve halkını korumaya çalışmıştır.[176] Hicri 325 senesinde vefat etmiş, babası ve kardeşinin yanına Sa'de'ye defnedilmiştir.[177]

Babası ve Ehl-i beyt âlimlerinden ders almış ve özellikle fıkıhla ilgilenmiştir. *el-Müfred*, *Cevabü mesaili'l-Musa, Cevabü mesaili'l-Taberin, Kitabü'l-fıkh, Kitabü'n-necat, Kitabü't-tevhid* telif ettiği pekçok kitaptan bazılarıdır.[178]

2.4.6. Hasan el-Utrûş (öl. 304/916-917)

Ebû Muhammed el-Hasan b. Ali b. Hasan b. Ali b. Amr b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebi Tâlib hicri 230 yılında Medine'de dünyaya gelmiştir. Annesi Habib Ümmü Veled'dir. Hüseynî soyuna mensuptur.[179] Ebü'l-Hasan Ali Edib eş-Şair, Ebü'l-Kâsım Ca'fer, Ebü'l-Hüseyin Ahmed adından çocukları bulunmaktadır.[180] Cürcan veya Nişabur'da Abbâsîlerle girdiği bir çatışmada kulağından yaralanmış ve kısmi olarak sağır olmuştur. Bu olaya atfen kendisine el-Utrûş lakabı verilmiştir.[181]

Güzel Şiîr yazdığı ve hatip olduğu söylenir. Dil bilimleri, hadis, edebiyat, Kur'an ilimleri, fıkıh gibi pek çok ilimle ilgilenmiştir.[182] Kûfeli hocalardan dersler almış ve ed-Dai el-Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmâil b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebi Tâlib (öl. 270/883-884) vefat edene kadar onunla Taberistan'da kalmış ve ona yardımcı olarak faaliyetlerde bulunmuştur.[183]

Taberistan'da bulunan Abbâsî destekli Tâhirî yönetimi halk ve Zeydi iş birliği ile yıkılınca bu olayda koordinatör görevi gören Hasan b. Zeyd tarafından Taberistan'de Amül'ün başkent olduğu bir Zeydi Devleti kuruldu. Bu olaya mütakip Hasan b. Zeyd'e *ed-dai'l-kebir* ünvanı verildi.[184] Bu devlet Abbâsîlerden kaçan Ehl-i beyte umut kaynağı

[176] Nâtık Bilhak, *el-İfâde*, 116-117.
[177] Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 2/100.
[178] Vecih, *A'lâm*, 202-203.
[179] Vecih, *A'lâm,* 331-332.
[180] Nâtık Bilhak, *el-İfâde*, 106.
[181] Muhallî, *el-Hadâiku'l-verdiyye*, 2/55-56.
[182] Nâtık Bilhak, *el-İfâde*, 103.
[183] Nâtık Bilhak, *el-İfâde,* 101-102.
[184] Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 71-85.

oldu ve buraya yöneliş başladı. Buraya yönelenlerden biri de Hasan el-Utrûş'tu. Taberistan Yahyâ b. Abdullah zamanından beri İslâmla tanışmış ve halk müslüman olmuştu. Ancak Taberistan'ın batısında kalan Deylem ve Gilan bölgesi coğrafi olarak da daha dağlık ve engebeli olduğundan orası fethedilememiş ve İslâm yayılamamıştı. Hasan b. Zeyd'in vefatından sonra başa geçen kardeşi ed-Dai's-sağir Muhammed b. Zeyd (öl. 287/900), Hasan el-Utrûş'tan rahatsızdı ve bunun sonucunda Utrûş Taberistan'dan ayrıldı.[185] Önceleri davetini gizlice yürüttü. İlk olarak Horasan'a gitti ve ilmî faaliyetlerde bulundu, görüşlerini insanlara aktardı. Daha sonra hicri 284 yılında Deylem-Gilan bölgesine geçti ve 20 yıl boyunca burada İslâm'ı yaydı. Buradaki halk tarafından imam olarak kabul edildi ve ona en-Nâsır-Lilhak ünvanı verildi. Muhammed b. Zeyd'in vefatından sonra dağılmış olan devleti hicri 301 yılında yeniden kurdu. Amül'e yerleşti ve çevre illerden de biat alarak yönetime geçti. Onun adaletle hükmetmeye çalıştığı bilinmektedir. Hicri 304 yılında Amül'de vefat etmiştir.[186]

Yürüttüğü ilmî çalışmalarla zekâsını ve başarısını kanıtladı. Bu başarılarından dolayı ona Şeyhü't-Talibiyyun lakabı verildi.[187] Pek çok kitap telif etti. Taberistan düşünce yapısının temeli olan Kasımiyye yanı sıra Taberistan'da Nâsıriyye düşüncesini ortaya çıkardı.

2.4.7. Ebü'l-Abbas el-Hasenî (öl. 353/964-965)

Ahmed b. İbrâhim b. Hasan b. İbrâhim b. Muhammed b. Süleyman b. Davud b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebi Tâlib, Deylem bölgesinde yaşamış büyük Zeydi imam ve âlimlerindendir. Doğum tarihi hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamıştır. Kaynaklarda genellikle Ebü'l-Abbas el-Hasenî şeklinde yer almaktadır. Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî (öl. 313/925) çağdaş olan Ebü'l-Abbas, Bağdat ve Fars'a da gitmiştir. Hicri 353 yılında Cürcan'da vefat etmiştir.

Hasan el-Utrûş'un öğrencilerinden olan Ebü'l-Abbas, pek çok ilimle uğraşmış ve Zeydi fıkhî grupların bir araya getirilmesi ve aktarılmasında öğrencileri Nâtık-Bilhak ve Müeyyed-Billâh'a ışık tutmuştur. Çünkü Ebü'l-Abbas, Kâsım b. İbrâhim, Hâdî-İlelhak, Hasan el-Utrûş ve onların çocuklarının fıkhını öğrencilerine okutmuş ve bu fıkhî birikimlerin bir sonraki nesle aktarılmasında kilit rol oynamıştır. Fıkıhla yakından

[185] Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 106-107.
[186] Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 108-115.
[187] Yaşaroğlu, *Taberistan Zeydileri*, 118.

ilgilenen Ebû'l-Abbas; *Şerhu'l-ahkâm, Şerhu'l-müntehâb, el-Fıkıh, en-Nüsûs* gibi fıkıh kitapları telif etmiştir.[188]

Müeyyed-Billâh, Nâtık-Bilhak ve Mansur-Billâh, imamların görüşleri üzerinden ilerleyen Zeydi fıkhından sistematik bir temele oturan, usul ve fürû ile sağlam bir zeminde bulunan Zeydi fıkhına geçişin temelini atan kişilerdir.[189] Böylelikle Deylem-Taberistan Zeydilerinin fıkhî görüşleri yok olup gitmemiştir.

Nâtık-Bilhak, bu kitabında özellikle Hâdî-İlelhak'ın görüşlerini bir araya getirmesiyle mezhepte önemli bir iş yapmıştır. Hatta Hâdî-İlelhak'ın Hanefî mezhebiyle yakın olan görüşlerini de nakletmiştir.[190] Çünkü Zeydi fıkhının genel ilkelerinden birisi ictihad kapısının hiç kapanmayacağı yönündedir. Bu durumda fürû konularda diğer ekollerden görüş almak Zeydi mezhebinde zenginlik olarak görülmüştür.[191] Zaten Zeydi mezhebinin doğduğu ve geliştiği ortamlar kültürel ve dini anlamda zengin bir birikime sahipti. Zeydilerin ictihad konusunda bu tarz bir duruş sergilemeleri onların sorunlara çözüm bulma potansiyellerini arttırmış ve onların kendilerine özgü bir usûl ve füru fıkhına sahip olmalarına yol açmıştır.

2.5. *et-Tahrîr*'in Konu Sistematiği ve Yöntemi

2.5.1. Kitaplar, Bablar ve İç Düzeni

et-Tahrîr 44 kitaptan oluşur.[192] Aşağıda Tablo 1'de *et-Tahrîr'in* kitap başlıklı ana bölümlerinin sıralaması verilmiştir. Tablo 2'de ise *et-Tahrîr, el-Ahkâm, el-Ezhâr* ve *el-Muhtasar*'ın ortak kitap sıralamaları ve sadece *et-Tahrîr*'de bulunan kitap sıralaması verilmiştir. Tablo 3'te ise *et-Tahrîr* ve *el-Muhtasar* arasındaki bab durumu verilmiştir. Böylelikle bu dört eser arasındaki etkileşimi daha net bir şekilde ortaya koymak hedeflenmiştir.

[188] Vecih, *A'lâm*, 78-79.

[189] Gündüz, "Zeydi Fukahânın Tasnifi", 1499.

[190] Ebu Zehre, *İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdülkadir Şener (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1976), 649.

[191] Yücel, *Müeyyed-Billâh ve Zeydî/Hâdevî Fıkhı*, 40-41.

[192] Nâtık Bilhak, *et-Tahrîr,* thk. İbrâhim b. Mecdüddin b. Muhammed el-Müeyyedî, Hadi b. Hasan b. Hadi Hamzi (Sa'de: Mektebetu Ehli'l-Beyt, 2011).

Tablo1: *et-Tahrîr* Kitap Dağılımı

İbadet ile ilgili olanlar	Muamelat ile ilgili olanlar	Ukubat ile ilgili olanlar	Miras ile ilgili olanlar
Kitâbü't-tahâret	Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü'l-hudûd	Kitâbü'l-vesâyâ
Kitâbü's-salât	Kitâbü't-talâk	Kitâbü'l-cinâyât ve'l-kısâs	Kitâbü'l-ferâiz
Kitâbü'l-cenâiz	Kitâbü'n-nafakât	Kitâbü'd-diyât	
Kitâbü'z-zekât	Kitâbü'r-radâ		
Kitâbü'l-humus	Kitâbü'l-büyû'		
Kitâbü's-savm	Kitâbü'ş-şüf'a		
Kitâbü'l-hac	Kitâbü'l-icâre		
	Kitâbü'l-müzâraa ve'l-müsâkât		
	Kitâbü'l-mudârabe		
	Kitâbü'ş-şerike		
	Kitab'ul-kısmet		
	Kitâbü'r-rehin		
	Kitâbü'l-âriyet		
	Kitâbü'l-hibât ve's-sadakât		
	Kitâbü'l-vakıf		
	Kitâbü'l-vedi'a		
	Kitâbü'l-gasb		
	Kitâbü'l-'ıtk ve'l-tedbîr ve'l-kitâbe ve'l-velâ		
	Kitâbü'l-eymân ve'n-nüzûr ve'l-kefârât		
	Kitâbü'd-davâl ve'l-lukata		
	Kitâbü's-sayd ve'z-zebâih		
	Kitâbü'l-et'ime ve'l-eşribe		
	Kitâbü'l-libâs ve's-setr ve'l-isti'zân		
	Kitâbü'd-da'âvâ ve'l-beyyinât		
	Kitâbü'l-ikrâr		
	Kitâbü'ş-şahâdât		
	Kitâbü'l-vekâle		
	Kitâbü'l-kefâlet ve'l-havâle ve'd-damân		
	Kitâbü't-teflis		
	Kitâbü's-sulh ve'l-ibrâ		
	Kitâbü'l-edebü'l-kâdı		
	Kitâbü's-siyer		

Tablo 2. Kitap Karşılaştırması

Dört Eserde Ortak Olanlar	*Tahrîr-Ahkâm-Muhtasar* Ortak Olanlar	*Tahrîr-Ezhâr-Muhtasar* Ortak Olanlar	*Tahrîr-Muhtasar* Ortak Olanlar	Sadece Tahrîr'de Olanlar
Kitâbü's-salât	Kitâbü'n-nafaka	Kitâbü'l-icâre	Kitâbü'l-kefâlet ve'l-havâle ve'd-damân	Kitabü'l-libâs ve's-setr ve'l-isti'zan
Kitâbü'l-cenaiz	Kitâbü'r-radâ	Kitâbü'l-vakıf	Kitabü's-sulh ve'l-ibrâ	Kitabü'l-teflis
Kitâbü'z-zekat	Kitâbü'l-müzaraa ve'l-müsâkât/müzaraa	Kitâbü'l-ıtk	Kitâbü'l-kısmet	
Kitâbü's-Savm/Sıyam	Kitâbü'l-Mudarabe	Kitâbü'd-davaâ		
Kitâbü'l-hac	Kitâbü'l-hibât ve's-sadakât	Kitâbü'l-ikrâr		
Kitâbü'n-nikâh	Kitâbü'd-davâ ve'l-lukata	Kitâbü'l-vekalât		
Kitâbü't-talak	Kitâbü's-sayd			
Kitâbü'l-bey/buyû	Kitâbü'l-et'imme ve'l-eşribe			
Kitâbü'ş-şuf'a	Kitâbü'l-edebi'l-kâdı			
Kitâbü'ş-şerike/şirket				
Kitâbü'r-rehin				
Kitâbü'l-âriyet				
Kitâbü'l-vediâ				
Kitâbü'l-gasb				
Kitâbü'l-eyman				
Kitâbü'ş-şehadât				

Bu tabloya bakıldığında söz konusu eserlerin çoğunlukla aynı konuları aynı kitap başlıkları altında ele almış olduğu görülmektedir. Doğrudan göze çarpan bir diğer detay, *et-Tahrîr* ile *el-Ahkâm* arasındaki kitap başlıkları bazında olan ortaklığın *et-Tahrîr* ile diğer eserler arasında olmadığıdır. Burada *el-Ahkâm*'ın *et-Tahrîr*'in ana kaynaklarından biri olduğu unutulmamalıdır. Bu kitapların konu içeriği ve tertibine baktığımızda şu noktalar dikkat çekici bulunmuştur:

1) Hâdî-İlelhak *el-Ahkâm*'da direkt olarak Kitabü't-tahâret olarak başlamamış bunun yerine *el-Ahkâm*'a başlangıç mahiyetinde bir kısma yer vermiştir. Genel olarak tahâret bahsi bablar şeklinde burada yer verilmiştir.

2) *el-Ahkâm* bu giriş kısmıyla başlayıp *et-Tahrîr*'de olduğu gibi Kitâbü's-siyer kısmıyla biter. Ancak kitap içindeki kitapların sıralanması iki kitapta da farklıdır. Nâtık, birebir *el-Ahkâm* sıralaması ile devam etmemiş; bazı konuları tek kitap altında toplamışken bazı konuları ayrı kitaplar halinde ele almıştır. Örneğin Hâdî-İlelhak, Kitâbü's-sayd, Kitâbü'z-zebâih, Kitâbü'l-et'imme ve'l-eşribe ve'l-libas bölümlerini kitabın sonuna koymuşken Nâtık, bu kitapların bazılarını ayrı kitaplar olarak ele alıp *et-Tahrîr*'in ortalarında yer vermiştir. Ayrıca *el-Ahkâm*'da icare konusu ayrı olarak incelenmezken Nâtık, Kitabü'l-icarât olarak müstakil bir bölüm vermiştir.

3) *el-Ahkâm*'da edebü'l-kadî dâhil olmak üzere dava ile ilgili konular tek başlık olarak ele alınmıştır. Ancak Nâtık edebü'l-kadîyi ayrı bir başlık olarak ele almış, şahitlik konusuyla ayırmıştır.

4) Hâdî-İlelhak selem akdine, *el-Ahkâm*'da müstakil bir bölümde yer vermişken Nâtık bu konuyu Kitabü'l-büyû'nun son kısmına koymuştur. Ayrıca Zeydi fıkhını diğer fıkıh kitaplarından ayıran önemli konu başlıklarından olan *humus* konusuna *el-Ahkâm*'da ayrı bir başlık açılmamıştır.

et-Tahrîr'in kendisininden sonraki döneme etkisinin bir örneği olarak bakılabilecek Zeydî fakihlerden İbnü'l-Murtazâ, Zeydi mezhebinin müteahhirin dönem otoritelerinden biridir. Zeydi fıkhını öyle etkilemiştir ki telif ettiği *el-Ezhâr*[193] muhtasar fıkıh kitabı ve bu kitabın daha hacimli hali olan *Bahrü'z-zehhâr* eseri mezhep için vazgeçilmez hale gelen eserlerden olmuştur. Artık ondan sonra fıkıh literatürü özellikle *el-Ezhâr* üzerinde şerh ve haşiye olarak devam etmiştir. Mezhep içinde bu kadar etkili birinin ağırlıklı olarak usulde Nâtık-Bilhak'ı kaynak olarak almış olmasının konumuz bakımından oldukça önemli olduğu kanaatindeyiz.

el-Ezhâr'a bakıldığında konu sıralamasının genel olarak *et-Tahrîr* ile benzer olduğugörülmektedir. Ancak aralarında kitap isimleri konusu ve kapsamları konusunda bazı farklılıkları vardır. Örneğin; *Tahrîr*'de nafaka, rada, ayrı kitaplar olarak ele alınmışken İbnü'l-Murtazâ bunları talak konusunun altında işlemiştir. Benzer şekilde *et-Tahrîr*'de müzaraa ve müsakat tek kitap olarak ele alınmışken *el-Ezhâr*'da bu konular Kitâbü'l-icare'nin altında incelenmiştir. *Tahrîr*'den farklı başlıklar halinde işlenmiş olan

[193] Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-Ezhâr fî fıkhi'l-e'immeti'l-ethar* (San'a: Dârü'l-Hikmeti'l-Yemaniyye, 1993).

kefaret, nezr, lukata, sayd, zebh, udhiyye, yeme, içme, libas konuları yemin bölümü altında bab başlığı olarak ele alınmıştır. Ayrıca benzer biçimde İbn'ül-Murtazâ *el-Ezhâr*'da Nâtık-Bilhak'ın aksine kefalet, havale, sulh, hacr, ibra, ikrah ve kada konularını Kitabü'l-vekalet'in alt başlıkları olarak ele almıştır. Kitâbü'l-diyet ve Kitâbü'l-cinayet, Nâtık tarafından ayrı kitaplar olarak kabul edilmişse de *el-Ezhâr*'da Kitabü'l-cinayat başlığında altında bir arada işlenmiştir.

Hanefî fakihi Kudûrî'nin el-Muhtasar'ı ile *et-Tahrîr* arasındaki konu sistematiğine baktığımızda da oldukça benzer bir tablo gözümüze çarpmaktadır. Kitabü'l-libâs ve's-setr ve'l-isti'zan ve Kitabü'l-teflis Nâtık'ın Kudûrî'den farklı olarak kitap halinde incelediği konulardır. Kudûrî, Kitabü'l-libâs ve's-setr ve'l-isti'zan konularına kitabında yer vermezden Kitabü'l-teflis konularınıu Kitabü'l-büyû' içinde eriterek vermiştir.

Tablo 3: Bab Dağılımı

Tahrîr ve *Muhtasar*'ın Ortak Babları	Sadece *Tahrîr*'de Bulunan Bablar
Babü'l-hıyaru'ş-şehadet	Babü't-telefi'l-mebî'
Babü'l-hıyaru'l-ruyet	Babü'l-istihkak'ül-mebî'
Babü'l-hıyaru'l-ayb	Babü'l-kurûz
Babü'l-beyü'l-fâsid	Babü'l-me'zûn
Babü'l-ikâle	
Babü'l-murâbaha (ve't-tevliye)	
Babü'r-ribâ	
Babü's-selem	
Babü's-sarf	

et-Tahrîr ve *el-Muhtasar*'ın kitabü'l-büyû'daki bab adlarının da birbirleriyle benzer olduğu görülmektedir. Ancak Nâtık-Bilhak bazı konuları Kudûrî'nin aksine müstakil bab başlıkları halinde ele almayı tercih etmiştir. Onun müstakil başlık halinde ele aldığı babü't-telefi'l-mebî', babü'l-istihkâk'ül-mebî' ve babü'l-kurûz bablarını Kudûrî kitabü'l-büyû' içinde başlık açmadan konu içerisinde incelemiştir. Nâtık-Bilhakk'ın bab olarak ele aldığı me'zun köle konusunu ise o, müstakil kitap başlığı altında işlemiştir.

2.5.2. Yöntemi

Nâtık Bilhak, *et-Tahrîr*'de klasik usule uyarak önce ana başlık olan kitap ismini zikreder. Sonra bablar halinde temel başlığı konulara ayırır. Daha sonra yararlandığı fakihlerin görüşlerini vererek meseleler halinde konuyu ele alır. Bunu yaparken eserin muhtasar

türü olmasının doğal bir özelliği olarak ayet ve hadislerden dayanak göstermez. Kaynaklar arasında karşılaştırma yapmadığında ve direkt görüş bildirdiğinde meşhur olan görüşü aktarmış olur. Doğrudan kendi görüşüne pek yer vermez. Her meseleden sonra olmasa da toparlayıcı görüş olarak eserde onun kendi görüşünün "kâle Seyyid Ebû Tâlib" şeklinde verildiği görülmektedir.

Nâtık, eserinde fakihlerin görüşlerine yer verirken "kâle" lafzını kullanır. Kâsım er-Ressî için kısaca Kâsım adını kullanır. Hâdî-İlelhak'tan Yahyâ b. Hüseyin, Yahyâ veya Hâdî olarak söz eder. Hâdî-İlelhak'ın *el-Ahkâm* ve *el-Müntehab* adlı eserlerinden de eser adlarına yer vererek görüş bildirmiştir. Hâdî-İlelhak'ın oğlu Muhammed için Muhammed b. Yahyâ ismini kullanır. Hâdî-İlelhak'ın diğer oğlu Ahmed en-Nâsır'dan görüş nakledeceği zaman Ahmed b. Yâhya ismini kullanır. Ebü'l-Abbas el-Hasenî için Ebû Abbas veya Ebü'l-Abbas el-Hasenî'yi kullanır.

Eserin konu sistematiğini ve müellifin fıkıh anlayışını görmek için çalışmamızda örneklem olarak incelenen kitâbu'l-büyû' kısmında Nâtık, Zeyd b. Ali'ye iki yerde ismen atıfta bulunmuştur. Nâtık, Kâsım er-Ressî'den ise bu bölümde on üç yerde görüş bildirmiştir. Bunlardan üçü Hâdî ve Ressî'nin ortak görüşü olarak aktarılmıştır. Fakih, toplamda yetmiş yedi yerde de Hâdî-İlelhak'a ismen atıfta bulunmuştur. Bu atıfların ikisi Hâdî'nin eseleri *el-Ahkâm*'a sekizi ise *el-Müntehab* adlı eserine yapılmıştır. Ayrıca faiz konusunu ele alırken Hâdî hariç diğer âlimlerden ismen söz etmemiştir. Pekçok yerde "alâ kıyâsin", "tahrîcen", "alâ asli" gibi lafızlarla özellikle Ebü'l-Abbas ile Hâdî arasında bağlantı kurmuştur. Bu durum Ebü'l-Abbas'ın Nâtık gibi Hâdî'yi kaynak olarak kullandığını göstermektedir. Nâtık, Hâdî'nin oğlu Muhammed b. Yahyâ'ya üç yerde ismen atıf yapmıştır. Kitabında kaynak olarak kullandığı Ebü'l-Abbas el-Hasenî'den ise toplam altmış kez atıfta bulunmuştur. Toparlayıcı olarak kendi görüşü Seyyid Ebû Tâlib olarak beş yerde zikredilmiş ve bu görüşlerden bir tanesi *Şerhu't-Tahrîr* adlı eserine atıfla nakledilmiştir.

Nâtık-Bilhakk'ın, büyû' başlığı altında en çok dikkate aldığı kaynaklardan olan Hâdî-İlelhak'a bakıldığında onun *el-Ahkâm* ve *el-Müntehab* adlı eserleri karşımıza çıkmaktadır. *Ahkâm*, konuyu hadis ve ayetler üzerinden ele alır ve onların açıklamaları üzerinden konuyu hükme bağlar. *Müntehab*'a baktığımızda ise konuların daha farklı bir sistematikte ele alındığı fark edilmektedir. *Müntehab*, büyû' konusunu bab olarak ele alır ve ilk olarak meclis muhayyerliği konusu ile başlar. Daha sonra akdin hangi durumlarda

fasid olacağına dair kısma geçer. Açıklamalarını meseleler üzerinden yapar. Ancak burada dikkat çekici nokta fâsid terimini Nâtık gibi akdin sıfatlarındaki bozukluk olarak almamış olmasıdır. Hâdî-İlelhak bu terimi bâtıl ile aynı anlamda kullanmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ET-TAHRÎR'İN KİTÂBU'L-BÜYÛ' BÖLÜMÜNÜN İNCELENMESİ

İkinci bölümde Nâtık-Bilhak'ın fürû-i fıkıh eseri *et-Tahrîr* farklı yönlerden ele alındı. Bu bölümde ise *et-Tahrîr*'in Kitabu'l-büyû' kısmı müstakil olarak incelenmiştir. Kitabu'l-büyû'nun seçilme nedeni bu konuda Zeydi mezhebi ve Hanefî mezhebinin ortak görüşlerinin bulunmasıdır. Bölümün incelenmesinde Kitabu'l-büyû' eserde geçenden farklı bir tarzda başlıklandırılmıştır. Görüşler, eserin ana kaynağı *el-Ahkâm* ve Kudûrî'nin *el-Muhtasar* adlı eseri ile karşılaştırılmalı olarak aktarılmıştır. Bu yapılırken *Tahrîr*'in metninde kaynaklardan ismen görüş bildirilen yerlere sadık kalınmış ve kaynakların ismi verilerek aktarılmıştır. *Tahrîr*'de kaynak zikredilmemişse bu görüş Nâtık-Bilhakk'a izafe edilerek ifade edilmiştir.

Bölümde esas alınan Kitâbu'l-büyû'muamelat konusunun temeli ve günlük hayatta sık sık karşılaşılan durumları ihtiva eden alanlardan biridir. Bu sebeple aynı bölüm Hanefî mezhebinin önemli muhtasar eserlerinden *Muhtasaru'l-Kudûrî* ile karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

3.1. Sahih ve Bâtıl Satım

Nâtık, Kitâbü'l-büyû' başlığından sonra kısaca satım akdinin tanımını verir ve burayı uzun tutmadan sahih-fâsid büyû' konusuna yer verir. Nâtık-Bilhak'a göre alışveriş yapma ehliyetine[194] sahip tarafların yapacağı sahih[195] akid,[196] gerekli olan bütün şartları ve durumları taşıyan akidken akid özünde bir bozukluk olmamasına rağmen vasıflarında bozukluk akde fâsid akid denmektedir.[197]

Nâtık-Bilhak, Fatih Yücel'in dikkat çektiği üzere ilk olarak akidleri sahih ve gayri sahih olmak üzere ikiye ayırır. Gayri sahih satımdan bahsederken fâsid-bâtıl ayrımı yapar.[198]

---

[194] Ehliyet, İslâm Hukukunda kişinin akid yapabilme hürriyeti anlamına gelmektedir. Bulûğ çağına gelmiş her reşit kişi akid konusunda tam yetkili olması esastır. Ehliyet, çocukluk, ateh, hacir vb. gibi durumlarda sınırlandırılabilir. bk. Ali Bardakoğlu, "Ehliyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/533.

[195] H. Yunus Apaydın, "Sıhhat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/110.

[196] Akid, İslâm hukukunda hukukî işlemler için kullanılan terimdir. bk. Hayrettin Karaman, "Akid", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/251.

[197] H. Yunus Apaydın, "Fesad", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/417.

[198] Fatih Yücel, "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme", 139.

Fâsid-bâtıl ayrımında akdin sıfatlarını temel alır. Bu ayırıma göre eğer akdin temel unsurları ihlal edilmişse bu akde batıl akid denir.[199] Buna leşin satımı örnek verilebilir. Bu akidde İslâm Hukukunda satılması sahih olmayan bir malın satımı söz konusudur. Eğer kabz[200] edilmeye uygun olmayan bir durumun olması, bedelin fâsid olması, akdi fâsid yapacak bir şart koşulması gibi akdin sıfatlarından kaynaklı bir durum varsa bu akid fâsid olmuştur. Koşulan şartların ve fâsidliğe neden olan şeyin giderilmesiyle akid sahih hale getirilmiş olur. Aksi durumda akidde belirsizlik meydana gelebilir ve bu akdin sahihliğine engel olur. Hâdî-İlelhak ise fâsid kavramını kullansa da konuyu Nâtık-Bilhak'ın yaptığı gibi sahih-fâsid ayrım üzerinden ele almamış, fasidi bâtıl ile aynı anlamda kullanmıştır.[201] Ancak *el-Ezhâr*'da İbnü'l-Murtazâ fasid kavramını Nâtık gibi kullamış ve eserinde fasid yapan durumun ortadan kaldırıldığında akdin geçerli olacağına dair görüşlere yer vermiştir.[202]

Nâtık, konuyla bağlantılı olarak mevkuf[203] alışveriş akdinin caiz oluşunu, müşriklerle ticaretin cevazının delillerine atıf yaparak ele alır. Mevkuf alışverişte garar[204] meydana gelirse bu satım fasid olur. O, mevkuf akid için me'zun köle ve ergenliğe girmemiş çocuğun akdi örneğini verir.[205]

Hâdî-İlelhak *el-Ahkâm*'da, Nâtık-Bilhak'ın büyû' babı içerisinde yer vermediği şahitlik[206] konusu hakkında detaylı açıklamalar yapmıştır. İlk olarak borcun yazılması ve şahitlerin özelliklerine dair hükümler ihtiva eden Bakara 282. ayetini kendisine temel

---

[199] Ali Bardakoğlu, "Butlân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/476.

[200] Kabz, akde konu olan mebi'nin müşteri tarafından teslim alınmasını ifade eden hukuk terimidir. bk. H. Yunus Apaydın, "Kabz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/45.

[201] Ebü'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyn b. Kasım Haseni Zeydi Hadi-İlelhak, *el-Ahkâm fi'l-helal ve'l-haram* (San'a: Mektebetü't-Türasi'l-İslâmî, 2003), 2/26.

[202] Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ İbnü'l-Murtazâ, Kitâbü'l-Ezhâr fî fıkhi'l-e'immeti'l-ethar (San'a: Dârü'l-Hikmeti'l-Yemaniyye, 1993), 116.

[203] Mevkuf, akdin kurulmasının askıya alınması ve üçüncü bir kişinin onayına ihtiyaç duyulduğu akid türüdür. bk. Abdullah Aydınlı, "Mevkuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/437.

[204] Garar, akidde haksız kazanca yol açma ihtimalini doğuran belirsizliklerin bulunmasına denmektedir. bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "Garar", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/366.

[205] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 295.

[206] Şahit, bir olaya tanıklık eden kişi demektedir. Bu durumu mahkeme veya kadı önünde tekrarladığında şahitlik yapmış olmaktadır. Şahitte aranan şartlar genellikle mezheplerin ittifak ettiği şartlardır. Bu şartlar kişinin şahitlik için ehil olması yani bulûğ çağına gelmiş reşit biri olması, hür olması, müslüman olması, adil olması, şahitlik yaparken Allah için yapıyor olması yani kendi yararına şahitlik yapmaması ve şahitlik lafzının kullanılması olarak sayılabilir. Şahitlik konusunda dikkate değer bir diğer konu kadınların şahitliği konusudur. Kabul edilen görüşe göre iki kadının şahitliğinin bir erkeğin şahitliğine denk olduğu yönündedir. bk. H. Yunus Apaydın, "Şahit", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/278.

almıştır. Bu ayetten yola çıkarak borcun yazılması gerektiğini vurgulamış ve şahitlerin ehl-i din, güvenilir ve adil olması gibi özellikleri taşıması gerektiğini aksi takdirde şahitliklerinin kabul olmayacağını söylemiştir. Ayette geçen iki erkek şahidin olmaması durumunda iki kadın bir erkek şahidin şehadetinin geçerli olabileceği konusunda bunun akıl, beden ve iş gibi çeşitli konulara bağlı olduğunu söylemiştir.[207]

Daha sonra Nâtık, akdin rükünlerine[208] yer verir. Satım akdinin rükûnlarında Hanefîlerle benzer olarak icap ve kabulü zikreder.[209] İcap ve kabulde sahihliğe mani olan ikrah[210] ve zorlama gibi hallerin bulunmaması gerekmektedir. Nâtık-Bilhak'ın *et-Tahrîr*'de öncelikli kaynak olarak olarak kullandığı *el-Ahkâm*'ın Kitabûl-büyû' başlığına baktığımızda orada ilk olarak Nisa suresi 29. ayete yer verildiğini görmekteyiz. Bu ayet alım satımda haksızlığa ve zorbalığa yer verilmeyeceğini ve her şeyin karşılıklı rızaya göre yapılması gerektiğini söyler. Hâdî-İlelhak devamında alım satımın genel ilkelerine değinir. Bunlar akidde riba ya[211] yer verilmemesi, akdin rüşvet gibi herhangi bir harama bulaşmaması ve karşılıklı rızaya dayanmasıdır.[212]

Nâtık, daha sonra akdi yapacak tarafları da kapsayan, hangi malların satımının sahih olup olmadığından ve *mal*[213] ve *semen*in[214] sahihlik şartlarından bahseder.[215] Bu nokta *Muhtasaru'l-Kudûrî* ile benzerlik içermektedir. *Muhtasaru'l-Kudûrî* ilk olarak akdin icap ve kabulden oluşacağını ve bu icap ve kabulün zaman kipi dâhil uyum gerektiğinden bahseder.[216] Semenin malum olması ve akdin fâsidliğe yol açacak şartları taşımaması gerektiği akdin sahihliği konusunda önemlidir. Eğer taraflar reşit değilse, satılması

[207] Ebü'l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyn b. Kâsım Haseni Zeydi Hadi-İlelhak, *el-Ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm* (San'a: Mektebetü't-Türasi'l-İslâmî, 2003), 2/4.

[208] Rükün, akdi oluşturan ana parçalar demektir. Bu parçaların eksikliğinde akdin varlığından söz edilemez. bk. Tevhit Ayengin, "Rükün", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/286.

[209] Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed bi Ahmed el-Kudûrî, *Muhtasaru'l-Kudûrî fi'l-Fıkhi'l-Hanefî*, thk. Kâmil Muhammed Muhammed Uveyza (Beyrut: Dârü'lKütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/78.

[210] İkrah, kişinin rızası olmadığı halde bir eylem zorlanmasıdır. bk.e Ali Bardakoğlu, "İkrah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/30.

[211] Faiz veya riba, akidde karşılıksız olarak karşı tarafa verilen fazlalıktır. bk. İsmail Özsoy, "Faiz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/110.

[212] Hadi-İlelhak, *el-Ahkâm*, 2/3.

[213] Hukukî işlemlere konu olan şeylere mal denmektedir. bk. Hasan Hacak, "Mal", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/461.

[214] Semen, akidde mebi' karşılığı verilen satış bedelidir. bk. Beşir Gözübenli, "Semen", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/465.

[215] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr,* 295.

[216] el-Kudûrî, *Muhtasar*, 1/78.

kurallara uymayan bir mebî'[217] satılıyorsa, selem bilinen ve malum olma şartlarını taşımıyorsa, ikrah söz konusu ise bu akid sahih olmaz. Burada sahih, gayri sahih akidlere ve hangi durumlarda akdin sahih olmayacağına yer verir.[218]

Nâtık Bilhak, sahih olan veya sahih olmayan durumlara şöyle örnekler verir: Ölçü ve tartı da göz kararı sahih olmazken adet ve uzunlukla yapılan satımlarda göz kararı sahihtir. Ancak iki tarafında bilmesiyle göz kararı sahih olur. Tek tarafın bilmesi akdi bâtıl kılar.[219] Hâdî-İlelhak'a göre yemek ürünlerinde müslümanların zararına olacağından tekelcilik caiz değildir. Kişinin vadeli olarak sattığı şeyi kıymetinden daha düşük bir fiyata satması doğru değildir. Ayrıca ayıplı olmadığı sürece indirim yaptığı halde satıcıya daha az para vermek caiz değildir.[220]

Kâsım er-Ressî ve Ebü'l-Abbas'a göre ikale[221] fesihtir.[222] Ebû Hanîfe de bu görüştedir.[223] Ayrıca tarafların dinar veya dirhemi tayin etmesi caiz değildir. Bu Hâdî-İlelhak ve Ebü'l-Abbas'ın görüşüdür.[224] Kudûrî'ye göre malın telef olması ikale yapılmasını engeller. Ancak malın bir kısmı telef olmadan kalmışsa o kısım için ikale yapılabilir.[225] Hâdî-İlelhak'a göre müşteri satın aldığı şeyin bir kısmını teslim almış kalan kısmını da satıcıdan istemişse, satıcıda da ürün kalmamışsa müşteri satıcıdan eline geçmeyen kısmın kıymetini ister. Ancak bu geri alma, satım akdinin yapılacağı günün kıymetleri esas alınarak yapılır. Çünkü kalan kısmın ne kadar olduğu bilinmemektedir. Ebü'l-Abbas'a göre ise bu, madumun satışı kapsamına girer ve böyle bir muamele bâtıldır.[226]

---

[217] Mebî', akidlere konu olan aynî mallara denir. Aynî mal, dış dünyada bulunan somut varlıklara denmektedir. Mebî' genellikle kıyemî mallardan oluşur çünkü kıyemî malların eşi bulunmaz. bk. Bilal Aybakan, "Mebi'", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/212-214.

[218] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr,* 295.

[219] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 296.

[220] Nâtık Bilhak, *Tahrîr*.

[221] İkale, sahih olarak gerçekleşmiş bir akdi bozma durumudur. bk. Bilal Aybakan, "İkale", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/14. Fesih, akidlerde bulunan borç ilişkisinin ortadan kaldırılması durumunu ifade eden hukuk terimidir. Tek taraflı veya yargı yoluyla gerçekleştirilebilir. bk. Ali Bardakoğlu, "Fesih", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/427.

[222] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 297.

[223] Kudûrî, *Muhtasar*, 1/85.

[224] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 297.

[225] Kudûrî, *Muhtasar*, 1/85.

[226] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 298.

Ebü'l-Abbas'a göre dilsizlerin, başkası tarafından anlaşılabilecek işaretleriyle yaptıkları alışverişler sahihtir. Ebü'l-Abbas insan sütünün satımının caiz olduğunu söylerken Hâdî-İlelhak'ın görüşüne göre eşref-i mahlukat olan insanın sütünün satımı caiz değildir.[227]

İhtiyaç hali dışında küçük çocuğun babasının malı olan arazi, akar gibi mallarını satması caiz değildir. Bu Ebü'l-Abbas'ın görüşüdür. Ergenliğe girmemiş gencin yaptığı akidler velisinin onayı ile sahih olur. Hâdî-İlelhak'a göre garar meydana gelse bile bu akid ifsad olmaz.

Mevlası tarafından ticaret izni olan kölenin[228] yaptığı akidler, işlemler hür kişinin yaptığı akidler konumundadır. Ancak kölenin tasarruflarını akledecek yetisinin olması gerekir. Eğer köle bir cinsin ticaretiyle sınırlanmamışsa genel olarak bütün alım-satımı kapsayan izni vardır. Hâdî-İlelhak'a göre ticaret yapan kölesini göre kişi buna ses çıkarmazsa bu köleye izin verdiği anlamına gelir.[229] Kölenin velisinin izni olmadan alım-satım yapması caiz değildir. Köle bir şeye malik olamaz. Onun bütün malları aynı zamanda mevlasına aittir. Bundan dolayı aldığı şeyin bir kısmı veya tamamı telef olsa mevlasının malı telef olmuş olur.[230]

Ebü'l-Abbas'a göre izinli köle fazlaya veya gabn[231] olacak kadar aza bile alım-satım yapsa bu caiz olur. Çünkü kölesinin tasarrufları efendisinin tasarrufları gibidir. Efendisi ticaret izni olmayan kölesini ticarete yönlendirir ve bu köle kâr ederse bu kâr efendiye ait olur. Köle ise ecri misil[232] alır. Eğer mal kölenin elinde telef olursa efendisi tazmin etmez.

---

[227] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 298-299.

[228] Me'zun köle, efendisinin izniyle alışveriş yapmasına izin verilmiş köle demektedir. Bu izni almış köle hür bir insan gibi alışveriş yapması noktasında mezhepler arasında ittifak bulunmaktadır. Bu konu fıkıh kitaplarında Kitabü'l-me'zun şeklinde müstakil olarak da ele alınmıştır. bk. H. Yunus Apaydın, "İzin (Fıkıh)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/510.

[229] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr,* 329.

[230] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 298.

[231] Gabn, bir malı değerinin altında satın alma veya değerinin üzerinde satmak gibi karşılıklar arasındaki dengesizliği ifade etmek için kullanılmaktadır. bk. Ali Bardakoğlu, "Gabn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/268.

[232] Ecir, menfaat karşılığında verilen semendir. Eğer bu ücret akid sırasında taraflar tarafından kararlaştırılmışsa buna ecr-i müsemma denir. Ancak piyasada kabul gören bilirkişi tarafından kararlaştırlan bir bedel varsa buna da ecr-i misl denmektedir. bk. Ali Bardakoğlu, "İcâre", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/382.

Kölenin zimmetinde[233] borç olarak kalır. Azat edilmesi durumunda bu borcu öder. Ancak Ebü'l-Abbas bu durumda köle ve efendinin tazmin etmeyeceğini söyler.[234]

İzinli köle borç veya parayla ticaret yapabilir. Vekil[235] tayin edebilir. Rehin[236] verip alabilir. Efendisiyle mudarebe[237] akdi kurabilir. Malı satmak için yolculuk yapabilir. Ancak mal veya beden karşılığı kefalet akdi kuramaz. Eğer efendisi kölesine hacr[238] uygulayacaksa bunu köleye söylemek durumundadır.[239]

Nâtık'a göre karz ve bey' akdini beraber içeren bey' ve selem[240], bey'i mülâmese[241] caiz değildir. Nâtık'ın kaynaklarından Ebü'l-Abbas'a göre bir pazarlık içinde iki akid sahih değildir. Ancak aynı pazarlıkta birden fazla ürün satılmışsa bu ürünlerden biri bile bey' şartlarına uymazsa o akid feshedilir. Çünkü bu durumda onların semeni ayrılamaz. Bu da akidde belirsizliğe[242] sebep olur. Belirsizlik akdi fesheder.[243]

Hâdî-İlelhak'a göre bütünden belli bir parçanın istisna edilerek satımı cazidir. Buna göre bir kişi hayvanın karnındaki yavrusunu, işkembesini, gövdesi gibi belli bir kısmını istisna ederek satımı gerçekleştirebilir. Buna dayanarak, tarladaki ürünü, atın semerini, koyunun

---

[233] Zimmet, insanların hak ve yükümlülük sahibi olabilme vasfıdır. Böylelikle insan hukukun öznesi olur. bk. Eyyüp Said Kaya - Hasan Hacak, "Zimmet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/424.

[234] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 329.

[235] Vekâlet, hukukî işlemlerini başka birine devretme akdidir. Devredilen kişiye vekîl denir. bk. Bilal Aybakan, "Vekâlet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/1.

[236] Rehin, kişinin borcu karşılığında bir malını borçlu olduğu kişiye teminat olarak bırakmasıdır. bk. Halit Çalış - Hasan Hacak, "Rehin", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/538.

[237] Mudârebe, kişilerin kârı paylaşmak üzere emek-sermaye ortaklığı kurmasıdır. bk. Cengiz Kallek, "Mudârebe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/358.

[238] Hacir, kişinin haklarını kullanmasının kısıtlanması veya ortadan kaldırılması durumudur. Hacir altındaki kişinin yaptığı hukukî işlemler eğer kesinlikle onun zararına olacak işlemler değilse velisinin onayı ile geçerli olmaktadır. bk. H. Yunus Apaydın, "Hacir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/513.

[239] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 330.

[240] Mehmet Erdoğan sözlükte selem yerine selef terimini kullanmayı tercih etmiştir. Selem ve selef eş anlamlı kelimelerdir. Biz *et-Tahrîr*'de selem şeklinde kullanılmasından dolayı bu şekli tercih ettik. Bey' ve selem akdin malını, on bine borç verirsen bine alırım örneğinde olduğu gibi kurulmasıdır. bk. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), "Bey' ve Selef", 58.

[241] Mülâmese, cahiliye döneminde uygulanan bir satım alma işlemidir. Kişinin elinin değdiği ürünü anlamına gelen işlem fıkıhta caiz görülen bir akid türü değildir. bk. Celal Yeniçeri, "Mülâmese", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/535.

[242] Cehâlet, akdin rükün ve vasıflarındaki bilinmezliğe verilen addır. bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "Cehâlet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/219.

[243] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 299.

sütünü istisna ederek almak caizdir. Bir arazinin parça parça satılması da bu hükme dayanarak sahih kabul edilir.[244]

Bir arazi satılırsa, içindeki ağaçlar müşteriye ancak ağaçtaki meyveler müşteriye aittir. Burada ağaç, arsada var olan ev gibi kabul edilir. Meyveler akde konu olmaz. Ancak satım akdinden sonra meydana gelen meyveler müşteriye ait olur.[245]

İnsanların ortak mülkiyet hakkı olan nehir, mera gibi şeylerin satımı caiz değildir. İhrâz[246], Zeydî fıkhında da caiz olarak kabul edilir. Kâsım er-Ressî 'ye göre belli bir şekilde sınırlandırılmış suyun satışı caizdir. Nâtık-Bilhak bu hükme açıklama getirir ve burada kastedilen şeyin su yolu olduğunu belirtir. Su olmayan şeyin satımı caizdir. Yabani otların ihraz edilmeden satımı caiz değildir. Çünkü bu otlarda da bütün insanların mülkiyet hakkı[247] vardır. Kişi ortak olarak sahip olduğu malda kendi hissesini satabilir. Ancak bu malda paylaşım yapılmış olması gerekir. Av, koruma vs. bir görev yapması harici yetiştirilen köpeklerin satımı caiz değildir. Daha filizken ne olacağı belli olmayan patlıcan, kabak, bakliyat, kavun, karpuz gibi ürünlerin satımı caiz değildir. Çünkü bu durum akidde belirsizliğe neden olur.[248]Örf, ölçü türleri arasında belirleyici olabilir.[249]

3.2. Faiz Türleri ve Faize Konu Olan Mallar

Büyû' akdinin temel konularından biri aynı cins ve sıfatlara sahip ürünlerin birbiriyle satımı konusudur. Bunun nedeni bu malların birbirleriyle satımlarında oluşabilecek faiz durumudur. Hz. Muhammed'den nakledilen altı mal hadisi bu konunun temelini oluşturur.[250] Hadiste altın, gümüş, buğday, arpa, hurma ve tuz zikredilir. Fakihler, sadece bu maddeleri mi esas alacakları ve bu maddeleri nasıl tasnif edecekleri konusunda farklı görüş bildirmişlerdir. Burada Nâtık-Bilhak, Hanefîlere benzer bir cins tasnifi -keylî-

[244] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 299-300.

[245] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 301.

[246] İhrâz, başkasına ait olmayan bir malı elde ederek kendi tasarrufuna geçirme işlemidir. bk. Hamza Aktan, "İhrâz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/542.

[247] Mülkiyet, kişiye malik olduğu malın üzerinde tam yetki veren terimdir. bk. Hasan Hacak, "Mülkiyet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/541.

[248] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 302-303.

[249] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 300.

[250] Özsoy, "Faiz", 12/113.

veznî-semenî[251]- kabul etmektedir.[252] Hangi ürünlerin bu konunun içine girdiğini hangilerinin konu dışı kaldığına da değinir. Örneğin buğday, arpa gibi ürünlerin bu kapsamda olduğunu ancak hayvanların, giysilerin bu konunun dışında olduğunu belirtir.[253] Hangi malların cinsiyle satılmasında faize girmesi konusunda *Muhtasar* ile ortak olduğu görülmektedir. Çünkü Kudûrî'de eserinde faize girecek malların veznî ve keylî olan mallar olacağını bunun dışında kalan adet ve zer ile satılan malların bunun dışında kalacağına yer verir. Çünkü malların semenî özellikleri vardır. Semen olarak kullanılabilecek olmarından dolayı bunların birbirleriye satılmalarında peşin ve eşit olma şartı aranır. Hz. Muhammed bu hadisinde açıkça bu ürünleri bahsetmesinden dolayı bu malların veznî veya keylî olarak satılması tedavülden kalksa bile faiz kuralı uygulanmaya devam eder.[254] Nâtık-Bilhak devamında bu mallar hariç faiz olabilecek malları da sayar. Örneğin demir, et bu kapsama girer. Faiz türleri olan fazlalık faizi ve vade faizine bu konuda çokça yer verilir. Bu ürünlerin satımında neden faiz olabileceğini ve satımı nasıl yapılırsa faize bulaşılmayacağını örneklerle açıklar.[255]

Bir mal veznî veya keylî olsun aynı cins satımlarında kalite vb. detaylar dikkate alınmaz ve bu satımda fazlalık ve vade kabul edilmez. Mallar eşit miktarda ve peşin satılmalıdır. Ancak farklı cinsteki ürünlerin satımında fazlalık kabul edilirken vade kabul edilmez. Veznî ve keylî ürünler semen olarak kullanılacaksa bu durumda hem fazlalık hem de vade caizdir.[256]

Ribada cins birliğine bakılır. Arpa, buğday, hurma, üzüm gibi meyveler tek cins kabul edilir. Bunların birbirleriyle satımında fazlalık ve vade caiz değildir. Etler farklı cins sayılır. Buna göre kişi eti et karşılığında satarsa fazlalık caizken vade caiz değildir. Hayvan ve sütler farklı cins kabul edilir. Ette olduğu gibi fazlalık caizken vade caiz görülmez. Buğday karşılığı un satımı caiz değildir. Çünkü un, buğdaydan yapılır.[257]

---

[251] Veznî mallar, tartılarak kullanılan ürünleri temsil eder. Keylî mallar, hacim ölçüsüne tekabül ederken semenî mallar para olma özelliğine sahip ürünleri ifade etmek için kullanılır. bk. Cengiz Kallek, "Ölçü", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/28-30.

[252] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 306.

[253] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 306.

[254] Kudûrî, *Muhtasar*, 1/87.

[255] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 307.

[256] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 306.

[257] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 307-309.

Müzâbene[258] caiz görülmez. Müzâbene; miktarı belli bir malı, kendi cinsinde miktarı belli olmayan miktar karşılığı satmaktır. Veya meçhul miktardaki malı kendi cinsinden meçhul miktardaki malla satmaktır. Bu durum akidde belirsizliğe neden olduğu için kabul edilmez.[259]

Toprakla mahsullerinde satımın nasıl olacağını ve cahiliye döneminde de çokça yapılan satım türlerinden olan arayanın hükmünü burada belirtir. Normalde Hz. Muhammed olgunlaşmamış ürünlerin satımını yasaklamıştır. Ancak ihtiyaçları da dikkate alarak arayaya izin vermiştir. Ebü'l-Abbas'a göre arâyâda bir beis yoktur. Arâyâ[260]; taze hurmanın henüz ağaç dalındayken ölçü veya tartı kullanılmadan kuru hurma karşılığında satılmasıdır.[261]

Bu konu ribaya yol açması muhtemel konulardan biri olması sebebiyle de Hâdî-İlelhak tarafından da *el-Ahkâm*'da üzerinde durulan konulardandır. Hâdî-İlelhak, pek çok noktada bu tarz alım satıma yer vermiş ve cins birliği, peşin ödeme ve vade gibi konulara detaylıca yer vermiştir.[262]

3.3. Muhayyerlik ve Türleri

Nâtık-Bilhak, faiz konusundan sonra ise muhayyerlik[263] konusuna ve türlerine geçer. Satım akdinde muhayyerlik caizdir. Sahih olması şartıyla satıcı veya alıcı tarafından teklif edilebilir. *Muhtasar'*a göre satıcı veya müşteri üç günü geçmemek şartıyla tarafların muhayyerlik teklif etmesini caiz görür. Ebû Hanîfe'nin görüşü, muhayyerlik süresinin üç günü geçemeyeceğini yönünden olsa ise İmameyn'e göre tarafların anlaşmasıyla bu süre uzatılabilir.[264]

---

[258] Celal Yeniçeri, "Müzâbene", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/232.

[259] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 309-310.

[260] Halit Ünal, "Arâyâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/337.

[261] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 310.

[262] Hadi-İlelhak, el-*Ahkâm*.

[263] Satım akdinde tarafların akdi tamamlama veya sonlandırma yetkisine sahip olmasına muhayyerlik denmektedir. Genel olarak şart muhayyerliği, görme muhayyerliği, meclis muhayyerliği ve ayıp muhayyerliği olarak dört bölümde ele alınır. bk. H. Yunus Apaydın, "Muhayyerlik", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/25-30.

[264] Kudûrî, *Muhtasar*, 1/80.

Müellif, muhayyerliği; bey‘ muhayyerliği, görme muhayyerliği ve şart muhayyerliği[265] olarak üç kısımda ele alır. Kudûrî ise bunlara ek olarak ayıp muhayyerliğine de yer verir. Hıyaru’l-bey‘, meclis muhayyerliği olarak da bilinen muhayyerliktir. Nâtık-Bilhak burada fiziki olarak meclisi terk etmekten değil, satım akdinin sözsel olarak bitmesini esas alır.[266] Burada Kudûrî ile farklı görüşü savunurlar. Kudûrî meclis muhayyerliğinde fiziksel ayrılmayı esas alır. Sözsel olarak satım akdi gündemde yer almasa bile fiziksel olarak ayrılmadan icaba karşılık kabul zikredilirse akid gerçekleşir. Ancak eğer fiziksel ayrılma gerçekleşir ve kabul zikredilmese akid geçerli olmaz.[267] Ancak Nâtık, kavlen satım akdi konuşulduğu sürece icap ve kabulde bulunacak kişilerin akidden rücu hakkı olduğu ifade eder. Bu konuda Hâdî-İlelhak ve Nâtık-Bilhak aynı görüştedir.[268] *el-Ezhâr* da ise on üç tane muhayyerlik türü olduğundan bahsedilir ama İbnü’l-Murtazâ bu türler arasında meclis muhayyerliğine yer vermez.[269] Ancak *el-Ezhâr* şarihlerinden İbn Miftâh şerhinde on dördüncü muhayyerlik türü olarak meclis muhayyerliğine yer verir. Burada Ebû Hanîfe’nin muhayyerliğin lafzî olarak ayrılmayla biteceğini savunduğunu ancak İmameyn ve İmam Şâfi’nin bedenen ayrılmayı kastettiğini belirtir.[270]

Görme muhayyerliği, müşterinin bir malı görmeden alması durumunda ortaya çıkar. Böyle bir akid sahihtir. Müşteri, malı gördükten sonra ister kabul eder ister akdi fesheder.[271] Kudûrî bu konuda Nâtık’a göre daha fazla detay verir. Bu muhayyerlik, müşteriye ait bir muhayyerliktir. Satıcı eğer görmediği malını satarsa bu onun için bir muhayyerlik sağlamaz yani bu akidden dönemez.[272]

Şart muhayyerliğinde ise hangi şartların akidde geçerli olduğunu örneklerle ele alır. Satıcı ve müşterinin kendi lehlerine olacak şekilde akde şart koşabileceklerini ancak bu şartların belli bir süre geçerli olduğunu vurgular. Belirlenmiş süre içinde muhayyerlik şartının kullanılması durumunda akid fesih olmuş olur. Muhayyerlik için meçhul bir müddet öne sürülmesi veya meçhul bir maldan bilinen bir miktar malın istisna edilerek satılması gibi

---

[265] Osman Kaşıkçı, “Şart (Fürû-i Fıkh)”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/365.

[266] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 310.

[267] Kudûrî, *Muhtasar*, 1/80.

[268] Ebü’l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyn b. Kasım Haseni Zeydi Hadi-İlelhak, *el-Ahkâm fî’l-helâl ve’l-harâm* (San‘a: Mektebetü’t-Türasi’l-İslâmî, 2003), 2/14.

[269] İbnü’l-Murtazâ, *Kitâbü’l-Ezhâr fî fıkhi’l-e’immeti’l-ethar*, 56.

[270] Ebü’l-Hasan Abdullah İbn Miftâh, *Şerhu’l-ezhâr* (Sa‘de: Mektebetü’t-Türasi’l-İslâmî, 2003), 6/249.

[271] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 310.

[272] Kudûrî, *Muhtasar*, 1/81.

durumlar buna örnektir ve akid bâtıl olur. Eğer koşulan şart akidin mebi‘ veya semenin birinde bilinmezliğe yol açacaksa bu şart geçerli olmaz ve akid feshedilir. Bunun içinde muhayyerlik için belirsiz süre şartı koşmakta girmektedir. Eğer şart mebi‘nin veya semenin sıfatlarında bir bilinmezliğe yol açarsa satım sahih olur ancak şart fasid olur. Şart ortadan kaldırıldığında veya sahihe çevrildiğinde şart sahih olur. Ümmü veled olması şartıyla bir cariye satın almak isteyen kişinin durumu buna benzemektedir. Eğer şart bilinmezlik taşımıyor ve akde engel bir durum oluşturmuyorsa akid ve şart sahihtir.[273]

Müşteri ve satıcıyı muhayyerlik konusunda aynı düzeyde kabul edilmiştir. Satıcı ve müşterinin aynı anda muhayyer olması durumunda biri vefat ederse, vefat etmiş olanın muhayyerliği bâtıl olur; yaşayanın muhayyerliği devam eder. Ancak satıcı ve müşteri vefat etmiş ise muhayyerlik iki taraf için de bâtıl olur. Mirasçılara geçmez. Burada muhayyer olan tarafın aklını kaybetmesi veya irtidat etmesi gibi konulara da örneklerle yer verir. Muhayyer olan kişinin aklını kaybetmesi durumunda muhayyerlik bâtıl olur. Eğer kişi irtidat etmiş ancak muhayyerlik süresi geçmeden İslâm’a geri dönmüşse muhayyerlik hakkını kullanmasını bir olumsuzluk bulunmamaktadır.[274]

Satım akdinin önemli detaylarında biri de malın teslim edilme ve semenin kabzı durumudur. Hâdî-İlelhak’a göre, kabzetmeden akid tamamlanmaz. Kabz işleminin gerçekleşmediği akid bâtıl sayılır. Mehir ve veraset malları bu konudan istisnadır. Ebü’l-Abbas’a göre teslim, satıcının mebi‘ üzerindeki kabza engel olabilecek şeylerden hâli olmasıdır. Bundan dolayı teslime dair ikrar gerekir. Önce müşteri semeni teslim etmeli daha sonra satıcı mebi‘yi teslim etmelidir. Özellikle humus[275] ve sadaka kabzedilmeden caiz olmaz.[276]

3.4. Mebi‘nin Telef Olması ve İadesi

Semenin hak edilişi ve mebi‘nin telef olması gibi durumda hüküm vermede teslim ve kabz dikkate alınan önemli detaylardır. Mebi‘, eğer müşterinin elinde telef olursa artık mebi onun malı halinde geldiği için satıcı için bir şey gerekmez. Ancak mebi‘nin satıcı elinde telef olması, müşterinin malının teslim almaması demek olduğu için bu durumda

[273] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 310-315.

[274] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 311.

[275] Humus, ganimetin beşte birinin beytü’l-mala aktarılmasıdır. bk. H. Yunus Apaydın, “Humus”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/365.

[276] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 290.

mal satıcının malından gitmiş olur. Eğer iki taraf da muhayyerlik süreci içinde susarsa ve muhayyerlik konusunda bir şey yapmazlarsa muhayyerlik bâtıl olur.[277]

Nâtık-Bilhak, ayıp muhayyerliğine başlık halinde yer vermez. Ancak malın telef ve iadesi başlığı altında ayıplı mal durumlarına ve bu durumda ortaya çıkacak muahyyerlik hallerine yer verir. Kudûrî ise eğer müşteri malı aldığında fark etmediği bir kusuru daha sonra fark ederse veya kusur daha sonra meydana gelirse müşterinin muhayyer olduğundan bahseder.[278]

Akidde söz konusu olan malın selim olması gerektiğinde ayıplı bir malın satıldığı akdi düzeltmenin yolu o malı iade etmektir. Müşteri aldığı malın ayıplı olduğunu bilmiyorsa öğrendiğinde mala razı da olabilir. Razı olmazsa satıcıya malı iade edip ödediği semeni geri alabilir. Malın kusurlu olduğunu öğrendiğinde kullanmaya devam ederse bu da kusura razı olduğunu gösterir ve malı kusurlu olduğu için iade edemez. Ayrıca müşteri malın kusurlu olduğunu bilerek malı almışsa bu o mala razı olduğunu gösterir ve malı kusurundan iade etme hakkı bulunmaz. Buradaki önemli nokta müşterinin malın kusurlu olduğunu ne zaman öğrendiğidir. Malın kusurunu kullandıktan sonra öğrenmesi o ayıba razı olduğunu anlamına gelmez. Müşteri ayıplı olduğunu öğrendiği malı satmak isterse bu da onun malın ayıbına rıza gösterdiği anlamına gelir. İkinci müşteri bu malın ayıplı olduğunu bilmiyorsa muhayyerdir; isterse malı iade eder isterse kabul eder.[279]

Ayıplı malı alan müşteri kusuru öğrenmeden malda ikinci bir ayıp meydana gelse bu durumda müşteri muhayyerdir. İsterse akdi feshedebilir, isterse birinci ayıp üzerinden eksiğini giderir. Mal, akid sırasında kusurlu ancak müşterinin eline geçtiği zaman bu kusur ortadan kalkmışsa müşteri bu malı iade edemez.[280]

Müşteri mebi'de kusur olduğunu iddia etse, satıcı ise bunu inkâr etse beyyine müşteriye ait olur, yemin ise satıcıya aittir. Eğer müşteri malda kusur olduğunu iddia etse ancak satıcı kusurun müşterinin elinde gerçekleştiğini söylese bu durumda beyyine satıcı için olur, yemin müşteriye aittir.[281]

---

[277] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 315.
[278] Kudûrî, *Muhtasar*, 1/81-82.
[279] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 317.
[280] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 318.
[281] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 319.

Satım işlemi gerçekleştikten sonra mebi‘ başka bir mal olarak teslim edilmişse bu durumda ya teslim edilen malın semeni üzerinden alışveriş tamamlanır ya da istenilen mal müşteriye teslim edilir. Malın kusuru, yumurtada olduğu gibi kesilmeden veya kırılmadan anlaşılamayacak bir şey ise genel olarak semenin hepsinin geri ödenmesi beklenir.[282]

Taşımacılık yapan biri teslim etmek için aldığı ürünü başka bir beldeye gittiğinde üründe kusur bulursa satıcıdan geri ödeme talep edebilir. Müşteriye teslim ettikten sonra mal telef olsa müşteri kusuruyla beraber malın parasını satıcıdan ister.[283]

3.5. Murâbaha

Nâtık-Bilhak daha sonra murabaha[284] konusuna giriş yapar. Murabahanın caiz oluşunu söyleyerek başlar. Murabahanın nasıl gerçekleştiğini örneklerle açıklar. Murabaha maliyet ve kârın beraber söylendiği pazarlıklı satım yapılan akiddir. Satıcının 10 dirhemlik malı bu fiyatın içinde maliyet ve kârın olduğunu söylerek satmasıdır. Murabaha, bey'u'l-müsâveme türlerindendir.[285] Bey'u'l-müsaveme güvene dayalı pazarlıklı satış demektir.[286] Murâbaha, tevliye ve vadîa satışlarını içerir. Tevliye, malı satarken kâr koymadan maliyetine satış demektir.[287] Vadîa ise malı maliyetinin altına[288] yani zararına satış demektir.[289]

Eğer kişi maliyet ve kârı ayrı ayrı söylerse Hâdî-İlelhak'a göre bu akid fâsid olur. Ebü'l-Abbas'a göre ise malın rağbet edilen fiyatının üstüne satılması murâbaha olmaz. Örneğin iki adamın ortak olarak alacakları 50 dinarlık mal, önce indirim uygulansa sonra zam yapılarak 60 dinara satılsa kişi başı düşen miktar 30 dinardır. Bu malın 60 dinardan fazla satılması murabahalı satılması caiz değildir. İnek veya meyva ağacı gibi ürün veren

[282] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 319-320.
[283] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 320.
[284] İbrahim Kâfi Dönmez, "Murâbaha", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/148.
[285] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 322-323.
[286] Cengiz Kallek, "Müsâveme", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/79.
[287] İsmail Cebeci, "Tevliye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/39.
[288] İsmail Cebeci, "Vadîa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/418.
[289] Cengiz Kallek, "Müsâveme" (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

şeylerde murahaba caizdir. İneğin sütünü sağdıktan veya meyveyi hasat ettikten sonra satıcı ürünlerini alabilir.[290]

3.6. Sarf ve Karz

Murabahalı satımdan sonra Nâtık-Bilhak sarf akdine geçer. Sarf akdi,[291] altın ve gümüş gibi semen sayılan malların birbirleriyle veya kendi cinsleriyle olan alım-satım işlemidir.[292] Nâtık-Bilhak bu kısmı altın veya gümüş olarak ele alsa da asıl kastettiği semendir. Burada Kudûrî ile benzer noktada yer alır. Kudûrî, sarf akdini semenlerin birbiriyle olan satımı olarak tanımlar. Buna altın veya gümüşün yanı sıra o zamandan günümüze kadar uygulanan para birimleri de girmektedir.[293] Altı mal hadisiyle de bağlantılı olarak ele alınan bu bölümde aynı cinslerin alım-satımında faize düşülmemeye dikkat edilmiştir. Tek cinste sarf akdi yapılırken benzerlik ve peşin olmasına dikkat edilmelidir. Kaliteli veya kalitesiz, basılı veya basılmamış gibi detaylar göz ardı edilir. Ancak toprakla birlikte olan altın veya gümüşün temizlenmiş altın veya gümüşe satılması caiz değildir. Çünkü bu durumda topraktaki altın veya gümüşün miktarı tam olarak bilinemeyebilir. Ancak kaliteli olarak alınan bir altın ve gümüşün daha sonra kalitesiz olduğu anlaşılırsa bu durumda müşteri ürünü değiştirebilir. Bu durum sarf akdini engellemez.[294]

Kudûrî'ye göre karışık madenden oluşan bir para ile sarf akdi yapılsa ve bu para tedavülden kaldırılsa Ebû Hanîfe'ye göre bu akid bozulur. Ebû Yûsuf Ya'kub b. İbrahîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî (öl. 182/798)'a göre sarf yapılan gündeki değer esas alınırken Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî (öl. 189/805) tedavülden kalkmadan hemen önceki değeri esas alınır der.[295]

Fazlalık olduğunda taraflar anlaşmış bile olsa akid geçerli değildir. Farklı cins mallarda fazlalık bir olumsuzluk doğurmaz. Burada dikkat edilecek şey malların hemen el değiştirmesidir. Muhayyerlik şartları bu akid türünde de geçerlidir. Ancak meclis muhayyerliğinde kavlen değil fiziksel olma şartı aranır. Taraflar birbirlerinden fiziksel

[290] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr,* 323.
[291] Bilal Aybakan, "Sarf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/137.
[292] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 324.
[293] el-Kudûrî, *Muhtasar*, 1/90.
[294] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 324.
[295] el-Kudûrî, *Muhtasar*, 1/91.

olarak ayrılmadan akid tamamlanmalıdır. Örneğin 1 altın = 1 altın + 1 gümüş satımı Hâdî-İlelhak'a göre caiz değildir. Çünkü altınlar birbirlerine denk gelir ancak gümüşe denk gelen bir mal akdin içinde yoktur. Sarf akdi iki tarafın mallarını kabz etmesiyle tamamlanmış olur.[296]

Sarf akdinde kendi cinsiyle yapılacak olan işlemlerde eşitlik aranır. Fazlalık olması durumunda akid bâtıl olur. Farklı cinslerin birbirleriyle olan işlemlerinde ise eşitlik aranmaz. Sarf akdinde cins birliği olsun olmasın vade akdi bâtıl olur. Kabz o an gerçekleştirilmeli ve akid peşin olmalıdır. Meclis birliğine dikkat edilmelidir. Aksi durumunda akid fâsid olur. Hâdî-İlelhak'a göre iki tarafın haklarını almadan ayrılmaları caiz değildir. Bu malların kalitesi sarf akdini bozan bir durum değildir. Altın veya gümüşün toprakla beraber olması durumunda müşterinin toprak-altın oranını bilmesi gerekir.[297]

Karz akdi, borç alma akdidir.[298] Ancak daha fazlasını vermek şartıyla borç almak caiz değildir. Ebü'l-Abbas'a göre, kişi borcunu ödemesi için zimmetinden borç yükünün kalkması gerekir. Eğer bundan kaçınırsa hâkim tarafından zorlanır. Eğer hâkim tarafından müeccel olan borç muaccel hale getirilmişse kişinin borcunu ödemesi gerekir.[299]

Borç aldığı mala zarar gelirse kişi bunu tazminle[300] yükümlüdür. Çünkü burada karz, emanet[301] statüsündedir. Altın ve gümüş gibi malların yanı sıra dirhem ve dinar gibi paraların da borç olarak verilmesi karzdır. Ancak hayvan gibi kullanılan mallar karz olarak sayılmaz.[302]

---

[296] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 324.

[297] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr,* 324-325.

[298] H. Yunus Apaydın, "Karz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/520.

[299] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 328.

[300] Damân veya tazmin, garanti etmek anlamına gelmektedir. Kişinin mal üzerindeki ödeme yükümlülüğünü ifade etmek için kullanılan bir fıkıh terimidir. bk. Hamza Aktan, "Damân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/450.

[301] Güvene ve yardıma dayalı olan emanet akdinde malı emanet alan kişinin aşırı bir kusuru veya ihmali yoksa malın telef olması durumunda ondan tazmin istenmez. bk. Hamza Aktan, "Emanet (Fıkıh)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/83-84.

[302] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 328.

3.7. Selem

Nâtık-Bilhak, Kitâbü'l-büyûda son olarak selem akdini[303] zikreder. İlk olarak selemin sıhhatine dair şartları belirtir. Selem, müsellim ve müsellim ileyhin belli bir mal üzerine selem akdini kurmasıdır. Bu malın cinsi, sıfatları, miktarı, vakti, teslimat mekânı belirlenmelidir.[304] Kudûrî eserinde Ebû Hanîfe'nin selemin sahih olması için yedi şart koştuğunu belirtir. Bu şartlar mebi'nin cinsinin, çeşidinin, sıfatının ve miktarının malum olması, belli bir müddet üzerine anlaşılması, sermayenin belli olması ve malın teslim edileceği yerin belli olmasıdır.[305] Ebû Hanîfe ve Nâtık-Bilhakk'ın bu şartlar konusunda aynı görüşte oldukları görülmektedir. Veznî, keylî ve adetleri arasında çok fark olmayan mallar ve kumaş türü uzunluk ile ölçülen mallarla selem yapılması caizdir. Ancak seleme konu olan mal selemin kararlaştırıldığı tarihten teslim tarihine kadar bozulmadan kalabilen mallardan olmalıdır. Ayrıca malın teslim tarihi gelecek zamanda muayyen bir vakitte olmalıdır. Artık var olmuş mallar üzerinden selem akdi yapılması caiz değildir. Eğer selem yapılacak mal elbise türü bir eşya ise bu malın uzunluğu, kalınlığı gibi sıfatları detaylıca zikredilmelidir. Bunlardan birinin bile eksik olması selem akdini bâtıl kılar. Ancak bu eksik olan şey müsellim ve müsellim ileyh ayrılmadan tamamlanırsa akid sahih olur.[306]

Müsellim ileyhin sermayeyi kabzetmeden ayrılmaları sahih değildir. Sermayeyi kabzetmeden ayrılmaları durumunda akid bâtıl olur.[307]Aralarında fâsid selem olan taraflar akdi sonlandırmak istese ve müsellim ileyhte bulunan sermaye telef olmuş olsa bu sermaye misli olarak müsellime geri ödenir. Ebü'l-Abbas'a göre sermaye ödenirken sermayenin telef olduğu güne değil, kabz edildiği gündeki değeri dikkate alınır. Eğer taraflar sermaye miktarı konusunda anlaşmazlığa düşerse beyyine müsellime, yemin ise müsellim ileyhe gerekir.[308]

[303] Selem veya diğer adıyla selef, sermayenin peşin ödenmesi ancak malın daha sonra teslim olması üzerine kurulan akid türüdür. bk. Bilal Aybakan, "Selem", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/402.

[304] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 331-332.

[305] el-Kudûrî, *Muhtasar*, 1/88.

[306] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 333.

[307] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 332.

[308] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr,* 332.

Deyn[309] ile selem yapılması caiz değildir. Ancak vezne karşılık keyl, keyle karşılık vezn, altına karşılık gümüş ile selem yapılması caizdir. Ancak vezne karşılık vezn, keyle karşılık keyl ile selem caiz değildir. Hayvan gibi aralarında farkların çok olduğu mallar ile selem yapılması caiz değildir. Çünkü o tarz malların sıfatlarını kontrol altına almak imkânsızdır. Sıfatları belli olması kaydıyla yaş meyvelerde de selem caizdir.[310]

Var olan şeyler üzerine selem akdi yapılamaz. Örneğin bahçede var olan meyveler üzerinden selem akdi kurulamaz.[311]Nevruz gibi günü net bir şekilde belli olmayan günlere selem akdi kurulmaz. Çünkü bu tarihler kesin değildir. Bu durum akdin sıhhatini bozar.[312]

3.8. Değerlendirme

Yukarıdaki inceleme *et-Tahrîr*'in bey' akdi ile ilgili meseleler çerçevesinde yapılmıştır. Fakihin, büyû'da dikkat ettiği noktaları daha iyi ele alabilmek için karşılaştırmalı bir yöntem izlenmiş ve yer yer eserin kaynaklarından *el-Ahkâm,* sonraki dönem önemli Zeydî muhtasarlarından *el-Ezhâr* ve *et-Tahrîr*'le aynı dönemde yazılmış Hanefî klasiği *Muhtasaru'l-Kudûrî* adlı eserlere bakılmıştır. Bu eserlere yer verilmesindeki amaç, Nâtık'ı hem kendisinden önce ve sonraki önde gelen mezhep içi kaynaklara göre hem de aynı asırda kaleme alınmış olan mezhep dışı bir kaynağa göre değerlendirmektir. Bu karşılaştırmalarda özellikle *el-Muhtasar* ile arasında önemli benzerlikler olduğu görülmüştür. Ancak Nâtık, yöntem olarak görüş bildirirken kaynaklarına ismen yer verirken Kudûrî eserin telifinde izlediği yöntem gereği ancak yer yer Ebû Hanîfe ve İmameyn'i zikrettiği görülmektedir.

Nâtık'ın Kudûrî ile benzerlik gösterdiği fâsid-bâtıl ayrımı noktası bey' akdinde Mu'tezilî etkinin en bariz olduğu noktadır. Çünkü bakıldığında Nâtık'ın *et-Tahrîr*'inde kullandığı ana kaynak olan *el-Ahkâm*'da fâsid ile bâtıl aynı anlamda kullanılmışken Nâtık bunu tercih etmemiştir. Ayrıca Hanefî mezhebinde meclis muhayyerliği noktasında genel görüş bedenen ayrılma iken Nâtık, buna ters bir görüş bildirmiş ve meclis muhayyerliğinde esas

[309] Satım akdinde mal karşılığı kararlaştırılan semen ve zimmetteki borçları ifade eden hukuk terimidir. bk. Mehmet Âkif Aydın, "Deyn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/266.

[310] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 332-333.

[311] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr,* 333.

[312] Nâtık-Bilhak, *Tahrîr*, 334.

olanın kavlen ayrılma olması gerektiğini savunmuştur. *el-Ahkâm*'da Hâdî-İlelhak bu konuyu hadis rivayet ederek delillendirmektedir.[313]

Genele bakıldığında Nâtık-Bilhak'ın bey' akdinden özellikle Hâdî-İlelhak ve İbnü'l-Abbas'tan görüş rivayet ettiği ve Kudûrî ile çoğu noktada benzer hükümler verdikleri görülmüştür. Kudûrî'nin Ebû Hanîfe ve İmameyn'in ayrı olarak verdiği görüşlerinde Nâtık-Bilhak'ın genellikle Ebû Hanîfe ile aynı görüşte olması dikkat çekici bir noktadır.

[313] Hadi-İlelhak, *el-Ahkâm*, 2/26.

SONUÇ

Nâtık-Bilhak, yaşadığı dönemde Zeydi fıkhını ve literatürünü etkileyen, ona yön veren âlimlerdendir. Bu durum ders okuduğu hocalarından ve kaleme aldığı eserlerinden anlaşılmaktadır. Özellikle fıkıh ve tabakat alanındaki eserleri bu durumu daha net göstermektedir. Bu âlimin Zeydî fıkhındaki yerini ortaya koymak gayesiyle yaptığımız araştırmanın sonuçları şu şekilde sıralanabilir:

1) Zeydiyye, Zeyd b. Ali'nin fıkhî görüşleri üzerinden kurulmadığından mezhep içinde saygı duyulsa da tartışılmaz bir otorite olarak kabul edilmemiştir. Bunun bir sonucu da mezhepte müçtehitlerin ictihadde usule bağlı olmak şartıyla serbest olması demektir. Ortaya çıkan Hâdeviyye, Nâsıriyye, Kasımiyye fıkhî eğilimleri bunun bir sonucudur. Nâtık-Bilhak eserlerinde bu eğilimleri bir çatı altında toplama amacı taşımaktadır. Bu durum *et-Tahrîr* eserinde bu eğilimlerin ithaf edildiği Hâdî-İlelhak, Kâsım er-Ressî ve Hasan el-Utrûş'un görüşlerine yer vermesinden anlaşılmaktadır.

2) Zeydiyye mezhebi imamet ve huruç odaklı kurulmuş bir mezheptir. Bu durum onların sürekli hareket halinde olmalarına neden olmuştur. Devrin İslâmi otoritesinden uzaklaşmak için doğuya yani Taberistan'a ve güneye yani Yemen'e doğru yayılmışlar ve buralarda devletler kurmuşlardır. İmamet konusundaki düşünceleri telif ettikleri eserlere de yansımış ve bu konuda pek çok yapıt kaleme alınmıştır. Nâtık-Bilhak bu konuya *Kitabü'd-diame* adlı kitabında genişçe yer vermiştir.

3) Mu'tezile âlimlerinin genelde amelde Hanefî olmaları ve Kadî Abdülcebbâr, Ebû Abdullah el-Basrî gibi ünlü Hanefî-Mu'tezilî âlimlerin Zeydî âlimlerle ile hoca-öğrenci ilişkisi kurması Zeydî fıkhının Hanefî fıkhının bir tezahürü olması gibi bir algıya yol açmıştır. Bu etkileşim Nâtık-Bilhak için de geçerlidir. Fakat bu etkilenme onun asimile olmasıyla değil aksine kendi geleneği ve Mu'tezile geleneğini sentezlemesi ile sonuçlanmıştır. Bu durum eserlerindeki Zeydî akidelerine bağlı olarak bazı Mu'tezilî görüşleri benimsemesinden anlaşılmaktadır. Usûl eseri *el-Müczî*'de istihsan, ıstıshab gibi delillere yer vermesi bunun göstergesidir. Mu'tezile-Zeydiyye-Hanefî mezheplerinin arasındaki bağlantının sebebi olarak aynı topraklarda doğması ve sonraki yüzyıllarda etkileşim halinde olmaları ile gösterilebilir.

4) Nâtık-Bilhak'ın imam olarak başında olduğu Taberistan-Deylem Devleti, huruç ilkeleri gereği önce Emevîler daha sonra ise Abbasîler tarafından sürekli tehdit olarak

görülmüş ve silahlı çatışmalara maruz kalmıştır. Bunun bir sonucu olarak savaş zamanında Zeydî geleneğin yok olma riskine karşı Nâtık-Bilhak ve kardeşi Müeyyed-Billâh, geleneği korumaya çalışmış ve dağınık halde bulunan görüşleri belli bir usûl çerçevesinde bir araya getirmeye çalışmışlardır. Bunu Nâtık-Bilhak'ın *el-Müczî* ve *et-Tahrîr* eserlerinden görmek mümkündür. *el-Müczî*, şu ana kadar ulaşılan bütün konuları ihtiva eden ilk müstakil usul kitabıdır. *el-Müczî*'de daha önce kaynaklarda yer verilmemiş olan ıstıslah, ıstıshab gibi delillerin yer alması onu Mu'tezile -Zeydiyye ilişkisi bağlamında daha önemli bir yere koymaktadır. *et-Tahrîr* adlı muhtasar eserinde büyük mezhep imamlarının -özellikle Hâdî-İlelhak- görüşlerine yer vermesi ancak bu görüşleri seçerken en meşhurlarını alması, bazı görüşler hariç kendi görüşüne yer vermemesi dikkat çekicidir. Buradaki amaç el kitabı mahiyetinde fıkhî hükümleri bir araya getirip az ve öz bir başvuru kaynağı ortaya koymaktır.

5) Nâtık-Bilhak, *et-Tahrîr* eserinde ağdalı bir dil kullanmamış aksine kolay anlaşılabilecek ifadelere yer vermiştir. Belirtildiği gibi mezhep görüşlerini doğru aktarma gayesi güttüğü bu durumdan da anlaşılabilmektedir. Nâtık-Bilhak, eserinde Hanefî çizgisine yakın bir yerde durmuş ve Hanefî mezhebi gibi farazi konular üzerinden örnekler vererek kaynaklarındaki görüşleri derlemiştir.

6) Nâtık-Bilhak, sadece fıkıh alanında değil tabakat kitapları konusunda da mezhep içinde otorite sayılmaktadir. Özellikle *el-İfâde* eseri pek çok tabakat kitabı için başvuru kaynağı olmuştur. Şiir kitabının da bulunması Nâtık-Bilhak'ın çok yönlü bir âlim olduğunu göstermektedir.

7) Çalışmada *et-Tahrîr*, hem Zeydiyye mezhebi hem de aynı döneme tekabül ettikleri için seçilen Hanefî mezhebine ait kaynaklarla karşılaştırılarak ele alınmıştır. Bunun sonucunda Nâtık-Bilhak'ın sistem olarak kendisinden telif edilen *el-Ahkâm*'a göre daha öz bir anlatıma sahip olduğu görülmüştür. Hâdî-İlelhak, *el-Ahkâm*'da hadis ve ayetlerden yola çıkarak konuyu ele almış ve örneklere pek yer vermemiştir. Nâtık-Bilhak sonraki dönemin için mezhep içi kaynak olarak ele aldığımız İbnü'l-Murtazâ'nın *el-Ezhâr* adlı eserine göre ise daha açık bir dille yazıldığı fark edilmiştir.

8)Nâtık-Bilhak'ın incelediğimiz büyû' konusu fakihin Hanefî mezhebine en yakın görüşleri naklettiği yer olarak bilinmektedir. Bunun nedeni olarak hoca-talebe ilişkisi ve Zeydiyye mezhebi ile Hanefî mezhebinin aynı bölgede kurulmaları gösterilebilir. İki

mezhep arasındaki aynı veya farklı noktaları göstermek için seçilen Kudûrî'nin *Muhtasar* adlı eseriyle *et-Tahrîr* karşılaştırıldığında benzer birçok nokta olduğunu görülmüştür. Hanefî mezhebi ile özdeşleşmiş fâsid-bâtıl ayrımı iki mezhepte ortak olan ana noktalardan biridir. Ancak meclis muhayyerliğinde Nâtık-Bilhak ve Kudûrî farklı görüşler bildirmiştir. Bunun haricindeki farklılıklar genellikle başlıklandırma ile alakalıdır. Örneğin Nâtık, karz akdini müstakil bab başlığı olarak ele almışken Kudûrî bu konuyu rehin, kira gibi diğer akidlerin içinde vermiştir. Nâtık'ın büyû' içinde bab olarak işlediği me'zun köle babını Kudûrî müstakil bir kitap başlığı şeklinde ele almıştır. Ancak bakıldığında bu iki kaynak arasında konunun işleyişinin benzer olduğu görülmektedir. İki kaynakta da müellifler konu ile alakalı bir giriş yaptıktan sonra farazi örnekler üzerinden hangi durumların caiz olduğu hangi durumlarda akdin bâtıl olacağı gibi konularda görüş bildirirler.

Bu çalışmamızda Nâtık-Bilhakk'ın Zeydî fıkhındaki yerine dair onun *et-Tahrîr* adlı eserinin bir bölümü çerçevesinde ortaya konulan tespit ve kanaatlerin diğer bölümlerin de incelenmesiyle test edilmesine ihtiyaç vardır. Araştırmamızın nihai arzusu bu yöndeki çalışmalara öncülük etmekle genel olarak fıkıh mirasımızın tanınmasına hususen de Zeydî fıkıh araştırmalarına mütevazi bir katkıda bulunmuş olmasıdır.

KAYNAKÇA

Aktan, Hamza. "Damân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 8/450-453. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Aktan, Hamza. "Emanet (Fıkıh)". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/83-84. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Aktan, Hamza. "İhrâz". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/542-544. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Altunay, Furkan Yahya. *Zeydî Usul Anlayışında Dönüşüm: Mefhûmu'l-Muhâlefe Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2023.

Kur'ân-ı Kerîm Meâli. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/724/55-ayet-tefsiri

Âmilî, Ebû Muhammed Bâkır Muhsin b. Abdilkerîm b. Alî Emîn Hüseynî Âmilî Muhsin. *A'yanü'ş-Şîa*. thk. Hasan el-Emin. 10 Cilt. Beyrut: Dârü't-Tearuf li'l-Matbuat, 1983.

Apaydın, H. Yunus. "Fesad". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12/417-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Apaydın, H. Yunus. "Hacir". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14/513-517. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Apaydın, H. Yunus. "Humus". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/365-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Apaydın, H. Yunus. "İzin (Fıkıh)". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/510-512. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Apaydın, H. Yunus. "Kabz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/45-49. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Apaydın, H. Yunus. "Karz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 24/520-525. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Apaydın, H. Yunus. "Muhayyerlik". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/25-30. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Apaydın, H. Yunus. "Sıhhat". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37/110-111. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Apaydın, H. Yunus. "Şahit". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/278-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Atalan, Mehmet. "Ebû Hanife ve Alioğulları". *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/24 (2006), 157-168.

Avcı, Meryem Merve. *Zeydiyye Fıkhında Talak İle İlgili Hükümler ve Hanefî Fıkhıyla Mukayesesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018.

Aybakan, Bilal. "İkale". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 22/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Aybakan, Bilal. "Mebi'". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 28/212-214. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Aybakan, Bilal. “Sarf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36/137-140. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Aybakan, Bilal. “Selem”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36/402-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Aybakan, Bilal. “Şafiî Mezhebi”. 38/233-247. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Aybakan, Bilal. “Vekâlet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43/1-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Aydın, Mehmet Âkif. “Deyn”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9/266-268. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Aydınlı, Abdullah. “Mevkuf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/437-438. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Ayengin, Tevhit. “Rükün”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/286-287. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Azzan, Muhammed Yahyâ Salim. “Mukaddime”. *Şerhu’l-baliği’l-müdrik*. 170. San’a: Mektebetü Bedr, 1997.

Azzi, Abdullah. “Mukaddime”. *Teysiru’l-metâlib fi emali Ebi Tâlib*. 748. San’a: Müessesetü’l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1. Basım, 2002.

Bağdadi, Ebu Mansur. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Bardakoğlu, Ali. “Butlân”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6/476-478. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Bardakoğlu, Ali. “Ehliyet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 10/533-539. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Bardakoğlu, Ali. “Fesih”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/427-436. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Bardakoğlu, Ali. “Gabn”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/268-273. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Bardakoğlu, Ali. “İcâre”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/379-388. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Bardakoğlu, Ali. “İkrah”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/30-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Benli, Yusuf. “Rafıza Adlandırmasının İlk Kullanımına İlişkin Değerlendirme”. *Hikmet Yurdu* 1/1 (2008), 31-69.

Bulut, Halil İbrahim. *İslam Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

Cebeci, İsmail. “Tevliye”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 41/39-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Cebeci, İsmail. “Vadîa”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/418-419. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Cedbân, Abdülkerim. “Mukaddime”. *el-Müczî fi usûli’l-fıkh*. San’a, 1. Basım, 2013.

Çağatay, Neşet - Çubukçu, İbrahim Agah. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1985.

Çalış, Halit - Hacak, Hasan. "Rehin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/538-542. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Çiçek, Neslihan. *Zeydiyye Fıkhında Nikâh İle İlgili Hükümler ve Hanefi Fıkhıyla Mukayesesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.

Demirci, Kadir. "Çağdaş Zeydî Âlimlerle Zeydiyye ve Hadis Üzerine". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 4/1 (2006), 151-165.

Demirci, Kadir. "Şâfîi'nin Zeydî Hadis Anlayşına Etkisi". *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler* 14/44 (2010), 213-226.

Demirci, Kadir. "Zeydîlerin Kur'an ve Sünnete Bakışı". *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet*. 93-118. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2020.

Demirci, Kadir. *Zeydiyye ve Hadis*. Gece Akademisi, 2019.

Dersî, İbrahim Yahya Abdullah. "Mukaddime". *Kitabü'd-di'ame fi'l-imame*. 178. Merkezü İmam Mânsur-Billâh, 1. Basım, 2018.

Doğan, İsa. *İmam Zeyd b. Ali*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2015.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "Cehâlet". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/219-222. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "Garar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 13/366-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "İcmâ". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 21/417-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "Murâbaha". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/148-152. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Ebu Zehra, Muhammed. *İslam'da Fıkhî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdülkadir Şener. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1976.

Ebu Zehra, Muhammed. *İslam'da Siyasî, İtikadî ve Fıkhî Mezhepler Tarihi*. çev. Sıbğatullah Kaya. İstanbul: Şura Yayınları, 1993.

Ekinci, Ahmet. *Zeydî Fıkhının Gelişimi ve Hâdî-İlelhak*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2019.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2016.

Eş'Farî, Ebü'l-Hasen. *İlk Dönem İslam Mezhepleri*. çev. Ömer Aydın Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.

Faruk, Ömer. "Abbasîlerin İlk Döneminde (132-193/750-809) Abbasî-Hüseynî İlişkilerinin Bazı Yönleri". çev. Mehmet Ümit. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004), 163-172.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Gadîr-i Hum". 13/279-280. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Gökalp, Yusuf. "6/12. Yüzyıl Yemen Zeydi Düşüncesi'nin Şekillenmesinde Mutezile'nin Etkisi". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 7/1 (2014), 87-128.

Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/328-331. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Gökalp, Yusuf. "Zeydiyye Mezhebinin Doğuşu, Teşekkül Süreci ve Tarihçesi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), 55-93.

Gökalp, Yusuf. “Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Miras ve İslam Düşüncesine Katkıları”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2007), 95-112.

Gözübenli, Beşir. “Semen”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 36/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Gündüz, Eren. “Ebû Hanîfe ve Zeyd b. Ali Arasındaki İlmî İlişki: el-Mecmû’u’l-Fıkhî’deki Bir Rivayet Bağlamında İnceleme”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 429-454.

Gündüz, Eren. *İmam Zeyd b. Ali el-Mecmû’u’l-Fıkhî Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.

Gündüz, Eren. “Zeydî Fıkhında Mezhep Görüşünün Oluşumunda Zeyd b. Ali’nin Etkisi: Namazın Kılınış Şekli Örneği”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1 (2022), 57-88.

Gündüz, Eren. “Zeydi Fukahânın Tasnifi: Bülûgu’l-Ereb ve Künûzu’z-Zeheb fi-ma’rifeti’l-mezheb Adlı Eser Çerçevesinde Bir İnceleme”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 25/3 (2021), 1485-1505.

Gündüz, Eren - Ateş, Mustafa. “Dülâme’nin Zeydiyye Mezhebi’nin Mahiyetine Dair Şüzûru’z-zeheb fî tahkîki’l-mezheb Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)”. *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 5/1 (2022), 161-233.

Güner, Ahmet. “Muti-Lillah”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/401-402. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Hacak, Hasan. “Mal”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27/461-465. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Hacak, Hasan. “Mülkiyet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/541-546. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Hâdî-İlelhak, Ebü’l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyn b. Kasım Haseni Zeydi. *el-Ahkâm fî’l-helâl ve’l-harâm*. 2 Cilt. San‘a: Mektebetü’t-Türasi’l-İslâmî, 2003.

Hâdî-İlelhak, Ebü’l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyn b. Kasım Haseni Zeydi. *Kitabü Usûli’d-dîn*. thk. Abdullah b. Muhammed. Sa‘de: Merkezü Ehli’l-Beyt, 2001.

Hâdî-İlelhak, Ebü’l-Hüseyin Yahyâ b. Hüseyn b. Kasım Haseni Zeydi. *Kitâbü’l-Kıyâs*. thk. Abdullah b. Muhammed. Amman: Müessesetü’l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 2001.

Hüseynî, Seyyid Ahmed. *Müellefatü’z-Zeydiyye*. 3 Cilt. Kum: Mektebeti Ayetullahi’l-Uzma el-Mar‘aşî en-Necefî, 1453.

Hüseynî, Seyyid Ahmed. *Müellefatü’z-Zeydiyye*. 3 Cilt. Kum: Mektebeti Ayetullahi’l-Uzma el-Mar’aşi en-Necefi, 1453.

İbn Miftâh, Ebü’l-Hasan Abdullah. *Şerhu’l-ezhâr*. Sa’de: Mektebetü’t-Türasi’l-İslâmî, 2003.

İbnü’l-Murtazâ, Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ. *Kitâbü’l-Ezhâr fî fıkhi’l-e’immeti’l-ethar*. San‘a: Dârü’l-Hikmeti’l-Yemaniyye, 1993.

İbnü’t-Tıktaka. *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-125)*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.

Kallek, Cengiz. “Mudârebe”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30/358-362. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Kallek, Cengiz. “Müsâveme”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/79-80. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Kallek, Cengiz. “Ölçü”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 34/28-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Karaman, Hayrettin. “Akid”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2/251-256. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

Kaşıkçı, Osman. “Şart (Fürû-i Fıkh)”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 38/365-367. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Kavalcıoğlu, Abdullah. *Zeydiyye Mezhebinin Usul-ü Fıkıh Kaynakları*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2009.

Kaya, Eyyüp Said. “Maliki Mezhebi”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27/519-535. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

Kaya, Eyyüp Said - Hacak, Hasan. “Zimmet”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/424-428. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kılavuz, Ahmet Saim. “Zeynelâbidîn”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44/365-366. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Koca, Ferhat. “Hanbelî Mezhebi”. 15/525-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Korkmaz, Sıddık. “İmam Eş‘ari’nin Şiilik Anlayışı”. *Uluslararası İmam Eş‘ari ve Eş‘arilik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Cemalettin Erdemci - Fadıl Ayğan. 1/121-134. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.

Kudûrî, Ebü’l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed. *Muhtasaru’l-Kudûrî fi’l-Fıkhi’l-Hanefi*. thk. Kâmil Muhammed Muhammed Uveyza. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997.

Kummî, Ebu Halef. *Şii fırkalar=Kitabü’l-makalat ve’l-fırak*. çev. Hasan Onat vd. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

Madelung, Wilferd. *Ahbâru eimmeti’z-Zeydiyye fî Taberistan ve Deyleman ve Gilan*. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1987.

Merçil, Erdoğan. “Büveyhîler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Muhallî, Hamîdü’ş-Şehîd b. Ahmed b. Muhammed. *el-Hadâiku’l-verdiyye fî menâkibi eimmeti’z-Zeydiyye*. thk. Murtaza b. Zeyd el-Mahatvari. 2 Cilt. San’a: Mektebetü Merkezi Bedri’l-İlmî ve’s-Sekâf, 2002.

Mutçalı, Serdar. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları, 2014.

Müeyyedî, İbrâhim b. Mecdüddin b. Muhammed - Hamzî, Hadi b. Hasan b. Hadi. “Mukaddime”. *et-Tahrîr*. 647. Sa‘de: Mektebetu Ehli’l-Beyt, 2011.

Nâtık-Bilhâk, Ebu Talib Yahya b. Hüseyin b. Harun el-Alevî el-Harunî et-Talibi ez-Zeydî. *el-İfâde fi tarihi’l-eimmeti’s-saade*. 1 Cilt. Sa‘de: Mektebetu Ehli’l-Beyt, 4. Basım, 2014.

Nâtık-Bilhâk, Ebu Talib Yahya b. Hüseyin b. Harun el-Alevî el-Harunî et-Talibi ez-Zeydî. *el-Müczî fî üsûli'l-fıkh*. thk. Abdülkerim Cedbân. 4 Cilt. San'a: el-Meclisü'z-Zeydî, 2013.

Nâtık-Bilhâk, Ebu Talib Yahya b. Hüseyin b. Harun el-Alevî el-Harunî et-Talibî ez-Zeydî. *Tahrîr*. thk. İbrâhim b. Mecdüddin b. Muhammed el-Müeyyedi, Hadi b. Hasan b. Hadi Hamzi. Sa'de: Mektebetu Ehli'l-Beyt, 2011.

Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.

Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.

Öz, Mustafa. "İmâmiyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/207-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Öz, Mustafa. "Şîa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 39/121-123. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Öz, Mustafa. "Usûliyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Özdoğan, Yasemin. *Zeydiyye Fıkhında Had Suçları İle İlgili Hükümler ve Hanefi Fıkhı İle Mukayesesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.

Özsoy, İsmail. "Faiz". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12/110-126. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Sârimuddîn el-Vezîr. *el-Füsûlü'l-lu'luiyye*. thk. Muhammed Yahyâ Salim Azzan. San'a: Merkezü't-Turâs, 2001.

Sem'anî, Ebû Sâ'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezî. *et-Tahbîr fi'l-mu'cemu'l-kebîr*. thk. Münire Nâci Salim. Bağdad: Matbaatü'l-İrşâd, 1975.

Sübhânî, Câ'fer. *Mu'cemu tabakati'l-mütekellimin*. Kum: Müessetü'l-İmam es-Sâdık, 1997.

Şehristani, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihal : Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

Ümit, Mehmet. "Hazar Zeydileri ve Mutezililer". *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 231-254.

Ümit, Mehmet. *Hicrî Üçüncü Asırda Şiî-Mu'tezilî İmamet Tartışmaları ve İskâfî'nin Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1996.

Ümit, Mehmet. "Zeydîler ile Hanefîler Arasındaki İlişkiler Üzerine". *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*. 1/281-294. Kastamonu, ts.

Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi ve Kâsım er-Ressî*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2003.

Ünal, Halit. "Arâyâ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/337. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Üzüm, İlyas. "Nâtık-Bilhâk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/439-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Vecih, Abdüsselam b. Abbas. *A'lamü'l-müellifine'z-Zeydiyye*. Amman: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekafiyye, 1999.

Yaşaroğlu, Hasan. *Taberistan Zeydileri : (250-316/864-929)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 1998.

Yavaş, Emine. *Zeydiyye Fıkhında Gayri Müslimlerle İlişkiler İle İlgili Hükümler ve Hanefi Fıkhı İle Mukayesesi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2019.

Yazıcı, Tahsin. "Deylem". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Yeniçeri, Celal. "Mülâmese". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/535-536. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Yeniçeri, Celal. "Müzâbene". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/232-233. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Yetkin, Hacer. "Hicrî 5. Asır 'Usûl-Hilâf' Eserlerine Dair Mukayeseli Bir İnceleme". *Rize İlahiyat Dergisi* 25 (2023), 103-121.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbasiler". 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Yibibula, Xueheretila. *Zeydî Usûlcülerinden İmam Nâtık-Bilhak'ın İcmâ Anlayışı: El-Müczî Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2021.

Yurdagül, Metin. "Ahbâriyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/490-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yücel, Fatih. "Fıkıh". *Zeydiyye*. 44/331-338. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Yücel, Fatih. "Fıkıh Usulünde Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi". *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 255-274.

Yücel, Fatih. "İlk Dönem Irak Hanefîlerinin Zeydî Usulüne Etkilerine Yönelik Bir İnceleme (Kerhi ve Ebû Abdullah el-Basrî Örneği)". *Diyanet İlmî Dergi* 52/2 (2016), 115-146.

Yücel, Fatih. "Kâsım er-Ressî'nin Zeydiyye'nin Teşekkülüne Etkisi: Fürû-i Fıkha Dair Görüşleri Ekseninde Bir Değerlendirme". *Van İlahiyat Dergisi* 11/19 (2023), 86-102.

Yücel, Fatih. *Müeyyed-Billâh ve Zeydî/Hâdevî Fıkhı-Müeyyed-Billâh, Ahmed b. Hüseyin ve Zeydî/Hâdevî Fıkhının Teşekkül Sürecine Etkisi (Fürû-i Fıkha Dair Görüşleri)*. Ankara: Kitabe Yayınları, 1. Basım, 2022.

Yücel, Fatih. *Zeydî Usûlcülerin Kaynak Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Hukuku Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2008.

Yücel, Fatih. "Zeydî Usûl-i Fıkıh Literatürü". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 597-623.

Yücel, Fatih. *Zeydiyye ve Fıkıh Usulü Kaynak Kavramı (Edille-i Şer'iyye) Bağlamında Bir İnceleme*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.

Zehebi, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübela*. thk. Şuayb el-Arnaut, Ekrem el-Bûşî. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1984.